M.F. Czasop. 9.33: 1991, Kn. 4.
II
BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ
cd. 431 267 III
1994-10-05

АРХЕОЛОГИЯ

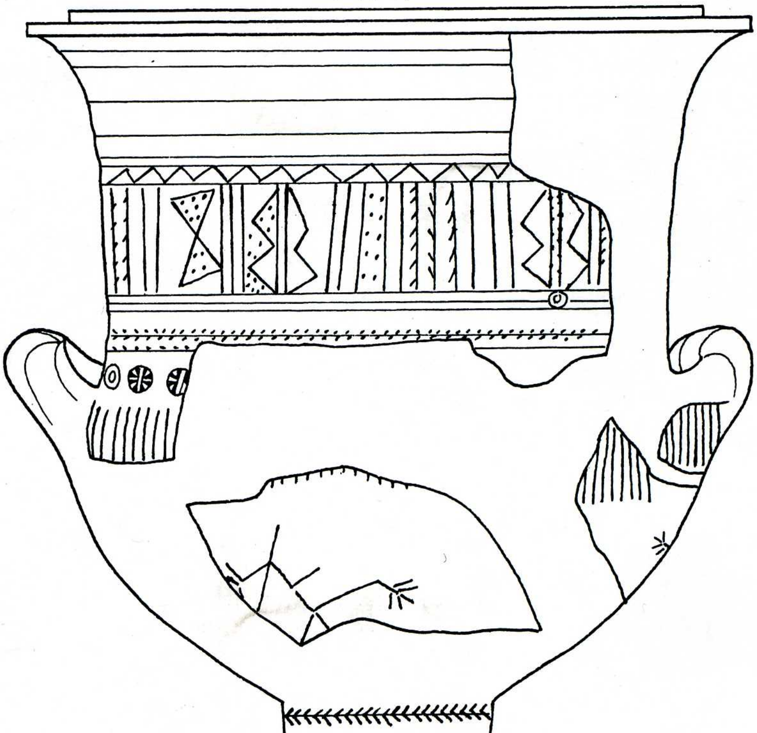

КНИГА
4
1991

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Кратер от Душанци, Пирдопско. Втората половина на VII—V в. пр. н. е. Национален археологически музей, София

Рисунка Е. Ценова

Sut la couverture

Le cratère de Dušanci, région de Pirdop. La deuxième moitié du VIIe—Ve s. av. n. è.

Dessinateur E. Cenova

© Археологически институт и музей при БАН
1991
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ
ISSN 0324-1203
Год. XXXIII
ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
4
1991

431267 III 33 1991

Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи

КОНСТАНТИН КИСЬОВ

Ранният етап във формирането на тракийския погребален обичай в Западните Родопи е свързан с периода на късната бронзова епоха. В проучените над 30 могилни гробове е констатирано използването на еднотипни обреди, гробни съоръжения и инвентар[1]. Масово е практикуван ритуалът на трупоизгаряне извън периметъра на могилите. В това отношение изключение представлява могила № 85 от с. Борино, в която е използван биритуален начин на погребване[2].

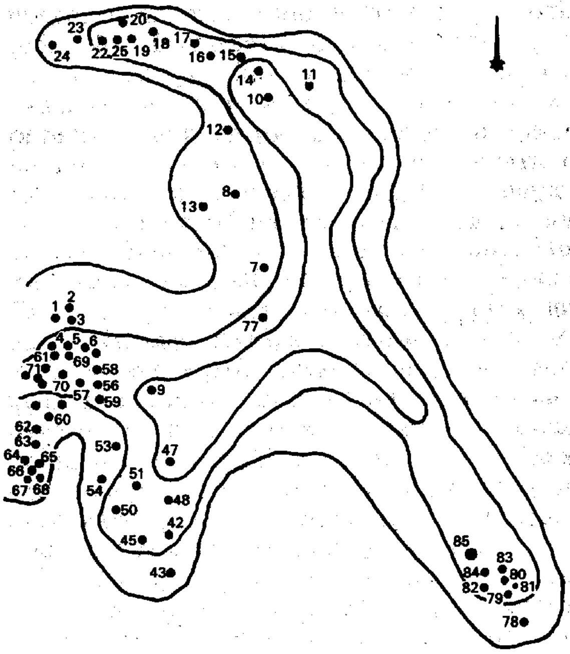

1

● *Обр. 1. Карта на могилния некропол край с. Борино. М 1 : 1000. Fig. 1. Plan de la nécropole tumulaire près du village Borino. M 1 : 1000.*

В периода 1985—1987 г. в м. Извора край с. Борино се проведоха археологически проучвания на некропол, състоящ се от 110 могили (обр. 1). В неговия северен дял, върху висок планински хребет, на 2 км южно от м. Станилово бърдо, са разположени две малки могили — № 1 и № 2[3]. В рамките на некропола те се намират на 2 км северно от могилите № 10, № 11, № 78 и № 80, издигнати през втората фаза на ранната желязна епоха (обр. 1)[4].

През 1982 г. могила № 1 е била унищожена при строителни работи. Под могилния насип са открити останки от горели кости, няколко керамични фрагмента и железен меч, ритуално огънат на две[5]. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне извън периметъра на могилата, като останките от мъртвия са поставени върху естествения терен.

Мечът има издължено листовидно лезвие, с изпъкнал среден ръб и ромбовидно сечение (обр. 2). В горната си част лезвието изтънява. Дръжката има езичеста форма с малък трапецовиден завършек, върху който са запазени два отвора за занитване на ръкохватката, която вероятно е била изработена от нетраен материал.

Железният меч от могила № 1 намира пълно сходство с бронзовия меч от с. Павелско, който има същата форма, листовидно лезвие и отделящо се от дръжката езичесто разширение. Върху неговата ръкохватка са запазени пет дупки за занитване на дръжката[6]. Двата образеца се отнасят към бронзовите мечове тип Ненцинген, от групата Ноуа II, които се явяват и разпространяват в Карпато-Дунавските области от XIII до X в. пр. н. е., когато започва производството им от желязо[7].

Мечът от с. Борино се причислява към малобройната група на най-ранните железни мечове в Тракия, като намира аналогии с тези от Топчий, Омарчево и Александрово[8]. Последните са едновременни с ранните железни мечове, открити в гробовете на Агората и атинския квартал Керамейкос[9]. На югозапад най-близки аналогии се откриват край Вергина, могила № Т, Ф, Х и Е, датирани в периода XI—X в. пр. н. е.[10]

На 10 м южно от разрушената могила № 1 е разположена могила № 2, издигната върху естествено скалисто възвищение (обр. 3). Могилният насип с диам. 4 м и вис. 30 см се състои от камъни и пръст. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне извън периметъра на могилата. Част от останките на мъртвия са положени върху малко скално възвишение, след което са оградени с камъни (обр. 4). До така изграденото гробно съоръжение на 40 см западно е извършено опалване, в което заедно с въглените и керамичните фрагменти се откри връх от малък железен нож (обр. 5). Лезвието е право, силно обгоряло при кремацията.

Втора група керамични фрагменти заедно с железен връх от копие без следи от обгаряне са поставени извън гробното съоръжение (обр. 5).

Гробното съоръжение, опалването и гробният инвентар са оградени от един ред необработени камъни (обр. 5).

Железният връх, който принадлежи на голямо метателно копие, има листовидна форма, остър изпъкнал ръб върху лезвието и ромбовидно сечение. Дължината на острието е равна на 10 см, дължината на втулката — 5 см (обр. 6). Скъсените пропорции и особено късата и широка втулка доближават този образец до железния връх от копие от с. Топчий, открит в гроб заедно с железен меч от X в. пр. н. е.[11]

Използваният погребален обред в могили № 1 и № 2 край с. Борино е характерен за късната бронзова епоха в Родопите.

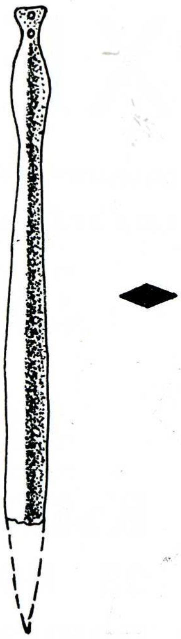

2

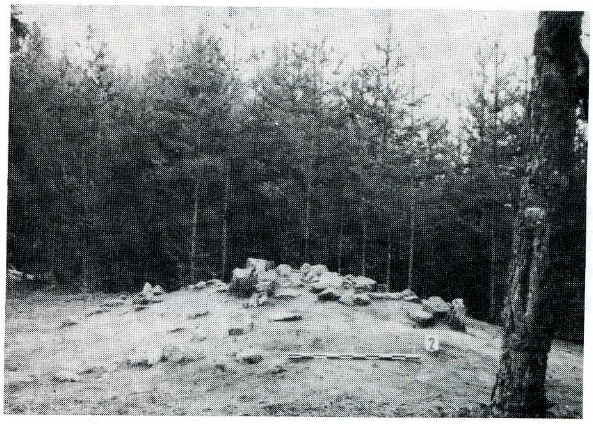

3

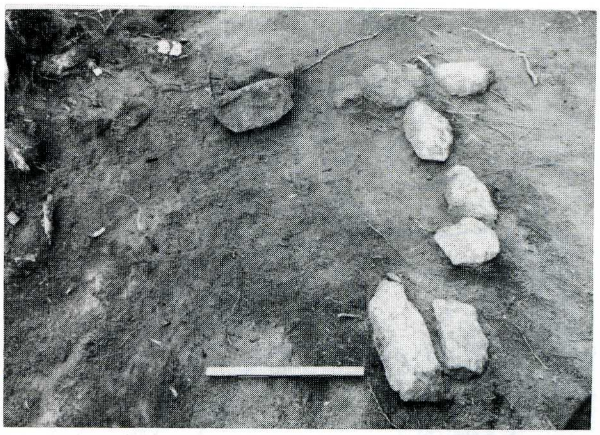

4

● *Обр. 2. Железен меч от могила № 1 край с. Борино. Fig. 2. Epée de fer du tumulus No 1 près du village Borino.*

● *Обр. 3. Могила № 2 в местността Извора край с. Борино. Fig. 3. Tumulus No 2 dans l'endroit Izvora près du village Borino.*

● *Обр. 4. Гробното съоръжение в могила № 2 край с. Борино. Fig. 4. L'équipement funéraire du tumulus No 2 près du village Borino.*

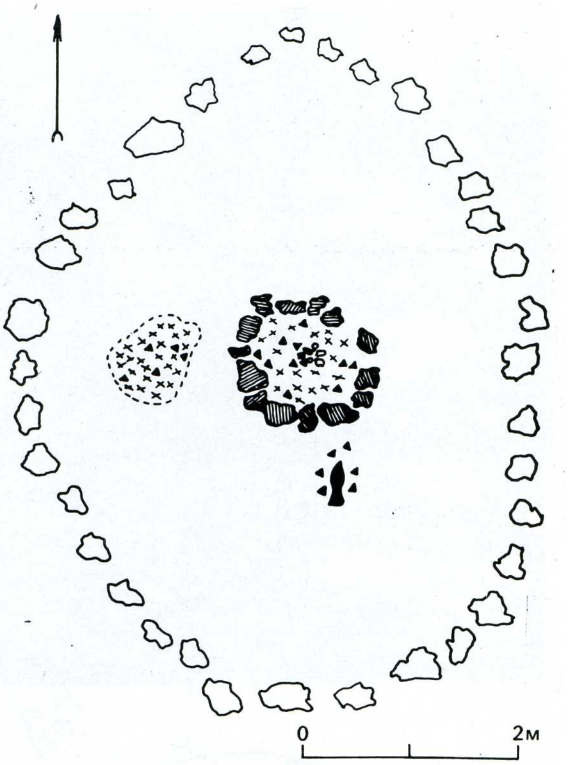

5

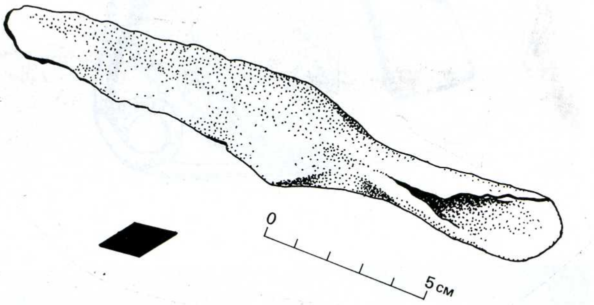

6

7

● *Обр. 5. План на могила № 2. Fig. 5. Plan du tumulus No 2.*

● *Обр. 6. Железен връх от копие — могила № 2. Fig. 6. Pointe de lance de fer du tumulus No 2.*

● *Обр. 7. Гробно съоръжение от могила № 1 край гр. Чепеларе. Fig. 7. L'équipement funéraire du tumulus No 1 près de Čepelare.*

Трупоизгарянето продължава да се практикува и през първата фаза на ранната желязна епоха. В погребалния обичай се наблюдава повторяемост и при извършването на допълнителните култови обреди — разхвърляне на керамични фрагменти, опалвания и поставяне на гробни дарове.

В използуваните гробни съоръжения има малки различия, които не са регистрирани през късната бронзова епоха, когато урната е основното гробно съоръжение. За разлика от погребението край с. Кутела, където е използувана урна[12], в разгледаните две могили от X в. пр. н. е. гробните съоръжения представляват каменни ограждания. Малкото открити могили от I фаза на ранната желязна епоха в Родопите (общо 3) не дават възможност за търсене на закономерности в погребалния обичай и определянето на трупоизгарянето като основен обред. През този период (XI—X в. пр. н. е.) в Елада се извършва преход от трупополагане към трупоизгаряне, като все по-често започва практикуването на погребване с железни мечове[13].

През II фаза на ранната желязна епоха, след IX в. пр. н. е., в Родопите е констатирано увеличаване броя на надгробните могили, в които вече основният обред е трупополагането. Некрополите от този период са разположени главно около повърхностните залежи на желязна руда в районите на Чепеларе, Девин, Широка лъка и Доспат[14].

През 1975 г. в м. Таванчика край гр. Чепеларе е проучена надгробна могила, която предизвиква интерес главно с гробния инвентар. Могилният насип се състои от камъни и пръст с диам. 12 м и вис. 2 м. Според разкопвача в могилата са погребани 9 индивида[15].

Четирите първични погребения са извършени чрез трупополагане, като е използувана различна ориентация. Три от скелетите са ориентирани изток—запад, а четвъртият с глава на запад. Мъртвите са положени върху правоъгълна площадка, изградена от плочести камъни (обр. 7)[16]. Върху площадката е извършено опалване, което не е засегнало мъртвите и техния инвентар, който представлява комплекс от метални образци и глинени съдове, рядко използувани в погребенията от ранната желязна епоха в Западните Родопи.

От гроб 1 произхождат две железни двуспирални фибули, една бронзова едноспирална фибула и голяма глинена чаша. Предметите са открити до дясната страна на черепа (обр. 8). Тяхното разположение спрямо скелета показва, че изпълняват функцията на гробен дар.

- *Обр. 8. Гробни дарове (фибули) от гроб 1 в могила № 1 край Чепеларе. Fig. 8. Les offres funéraires (fibules) de la sépulture 1 du tumulus No 1 près de Čepelare.*
- *Обр. 9. Бронзова едноспирална фибула от гроб 1 в могила № 1 — Чепеларе. Fig. 9. Fibule de bronze unispirale de la sépulture 1 du tumulus No 1 près de Čepelare.*
- *Обр. 10. Желязна двуспирална фибула от гроб 1 в могила № 1 — Чепеларе. Fig. 10. Fibule de fer bispirale de la sépulture 1 du tumulus No 1 près de Čepelare.*
- *Обр. 11. Желязна двуспирална фибула от гроб 1 в могила № 1 — Чепеларе. Fig. 11. Fibule de fer bispirale de la sépulture 1 du tumulus No 1 près de Čepelare.*

Бронзовата фибула има асиметричен трапецовиден иглодържател и кръгло напречно сечение на лъка, удебелен в горната си част (обр. 9). Нейната дължина е равна на 4 см. Фибулата се доближава до едноспиралните образци от тип А II 2, които са разпространени в Тракия през VIII—VII в. пр. н. е.[17], и намира най-близки аналогии по форма, размери и начин на изработка с едноспиралните фибули, открити в могилните гробове от Валданово[18]. Последните принадлежат към „островния“ тип фибули, разпространени в Троя, Егейските острови[19], Тракия[20] и долното поречие на Вардар[21]. Във вътрешността на Балканския полуостров този тип се среща рядко, като най-северната засвидетелствувана граница е районът на Щип[22].

Втората фибула от гроб 1 (могила № 1) е изработена от желязо, с две големи спирали и голям триъгълен иглодържател (обр. 10). Върху лъка са профилирани три сферични пръстена, украсени с напречно инкрустирани медни нишки. Двуспиралната фибула има дълж. 10 см.

Третата фибула също е изработена от желязо, с две спирали и голям триъгълен иглодържател, но с по-малки размери — дълж. 5 см. Върху лъка са профилирани четири биконични пръстена (обр. 11).

Железните двуспирални фибули се причисляват към тип Б I 1 и Б II 1, разпространени в Тракия през XI—VIII в. пр. н. е.[23] Тези двуспирални фибули са най-разпространеният и използуваният тип в Родопите. Всички известни образци са открити в могилните гробове край с. Проглед, могила 1[24], Павелско[25], Гела[26], Грохотно, Ягодина[27], Борино[28], както и в някои скални гробници от Кърджалийско[29].

В Македония този тип фибули нямат широко разпространение. Такъв образец е открит край Скопие, в гроб заедно с очилата бронзова фибула[30], както и в гроб с двуспирална бронзова фибула с иглодържател под формата на беотийски щит[31].

Някои автори свързват този тип фибули с втория хоризонт трако-кимерийски находки в Македония[32], както и с появата на

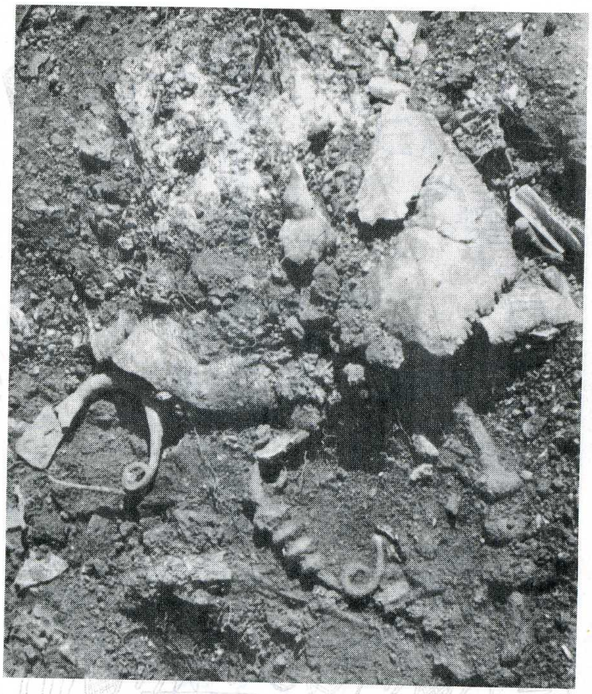
8

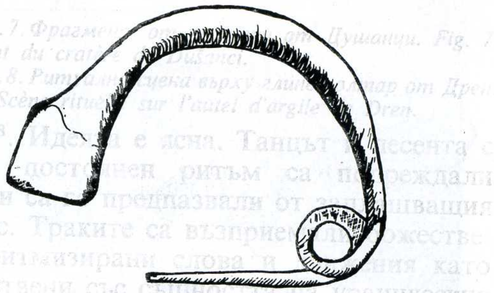
9

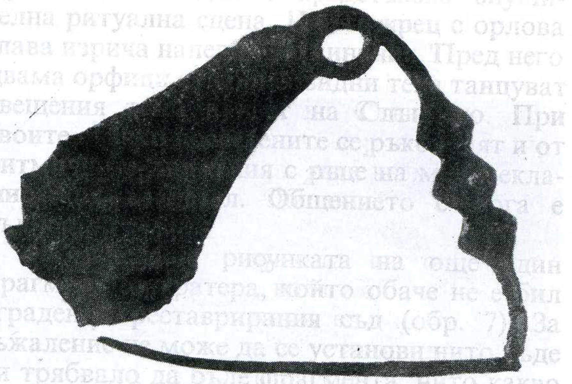
10

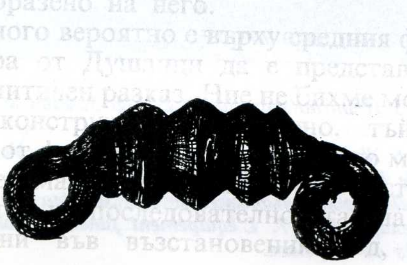
11

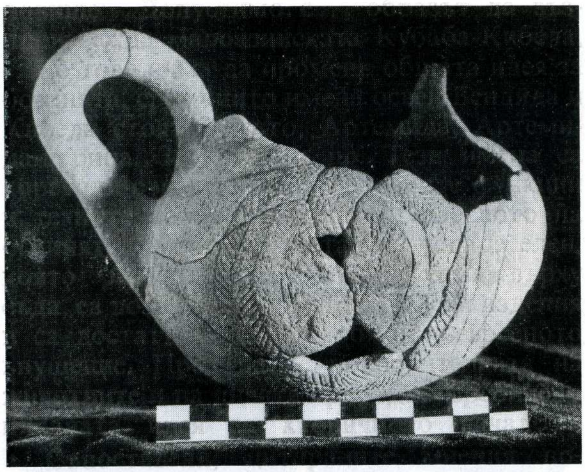

12

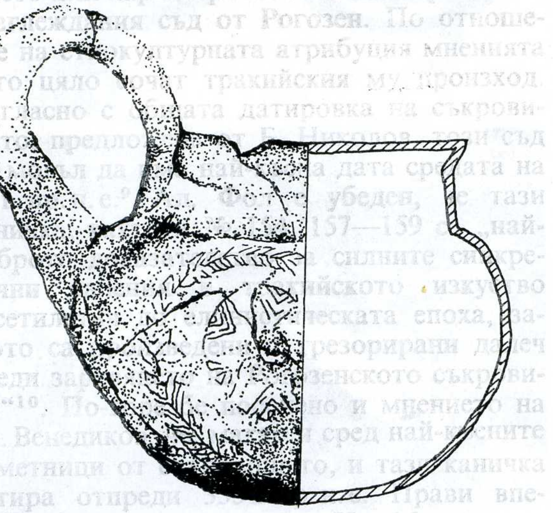

13

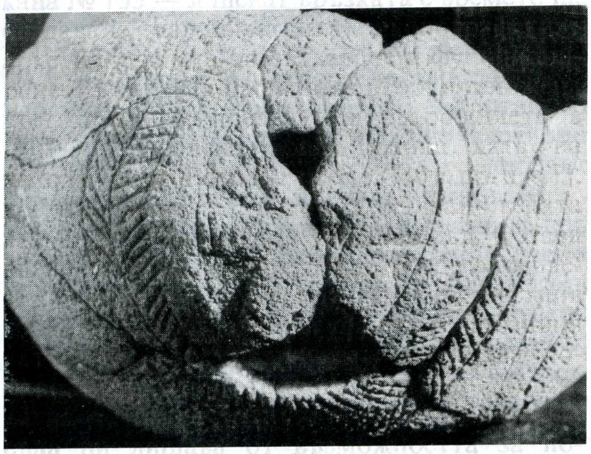

14

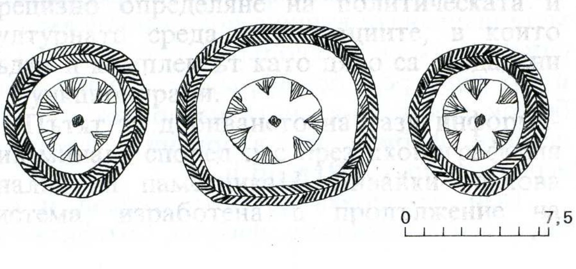

15

- *Обр. 12. Глинена чаша от гроб 1 в могила № 1 — Чепеларе. Fig. 12. Vase en argile de la sépulture 1 du tumulus No 1 près de Čepelare.*
- *Обр. 13. Графична реконструкция на чашата. Fig. 13. Reconstruction graphique du vase.*
- *Обр. 14. Украса от концентрични пояси върху глинената чаша. Fig. 14. Ornementation en ceintures concentriques du vase.*
- *Обр. 15. Графична реконструкция на украсата. Fig. 15. Reconstruction graphique de l'ornementation.*

късногеометричните безмогилни цистови гробове в басейна на Вардар, които са разпространени след VII в. пр. н. е. и напълно заместват могилните гробове[33].

Най-голям интерес с къснобронзовите си характеристики предизвиква глинената чаша от гроб 1 (обр. 12). Тя има сферично тяло, цилиндрично устие и плоско дъно. Стърчащата над устието дръжка има трапецовидно сечение в основата си, белег, характерен за съдовете от късната бронзова епоха в Средните Родопи[34]. Чашата е изработена на ръка от лошо пречистена глина, с грапава външна повърхност и оранжев цвят. Украсата е разположена върху най-издутата част на търбуха, нанесена чрез врязване. Състои се от три малки кръга, вписани в три големи пояса (обр. 13). Последните са оформени чрез орнамента „рибена кост“ (обр. 14). Вътрешните по-малки кръгове са запълнени с равнобедрени триъгълници, насочени към центъра (обр. 15). Самите триъгълници са защриховани с коси отсечки.

Много често в литературата, свързана с този тип украса от късната бронзова и ранната желязна епоха, празните полета между триъгълниците се възприемат като основен орнамент. В повечето случаи той се тълкува като пресичащи се лабриси. По-реално ще бъде украсата да се възприема като врязани, защриховани триъгълници, които всъщност са изобразените геометрични фигури.

Подобни случаи на такава украса има и върху някои глинени съоръжения като есхарата от Пловдив[35]. При изобразяването на едноостри и двуостри брадви върху съдовете, монетите и пластиката обект на представяне са самите образци, а не комбинация от триъгълници. Подобна украса върху съдове от късната бронзова и ранната желязна епоха е позната от могила №85, с. Борино[36], Джендем тепе[37], керамичните групи Чаталка и Пшеничево[38], връх Алада[39], както и от с. Овчарово, Харманлийско[40].

Разгледаните железни двуспирални фибули с голям триъгълен иглодържател и сферични пръстени върху лъка са най-ранните типове, открити в комплекс с бронзова едноспирална фибула. Те датират

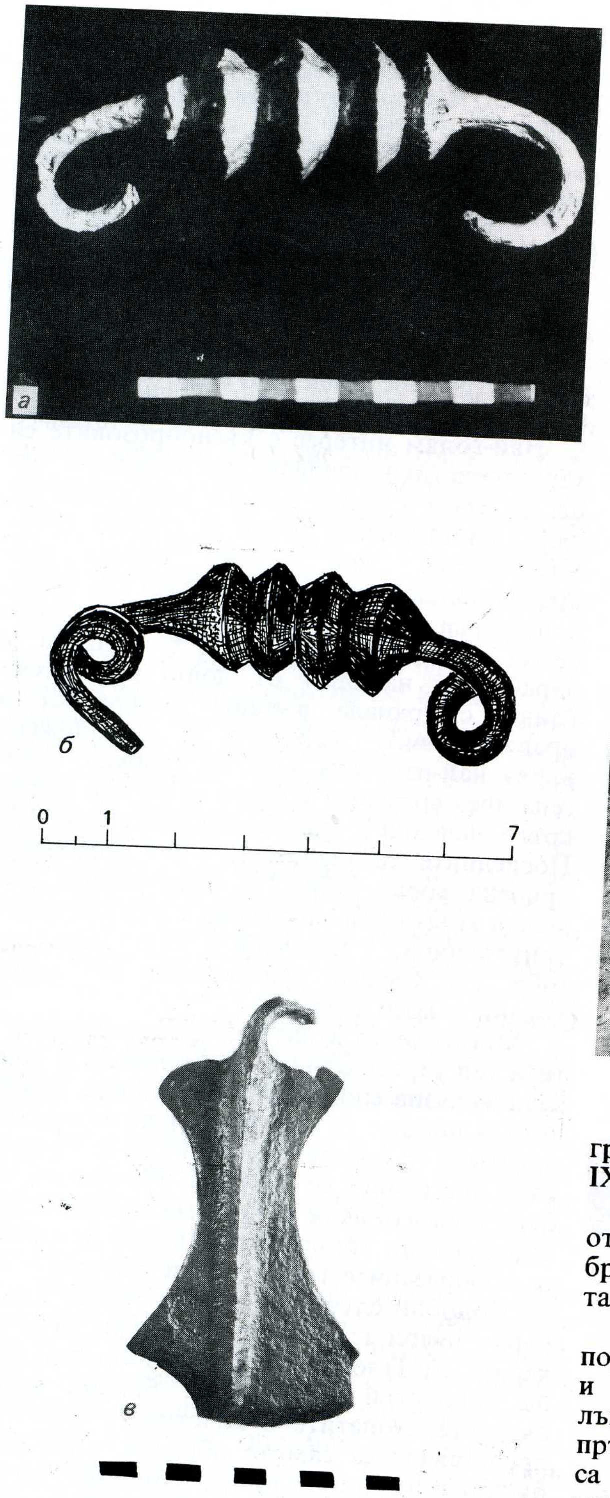

16

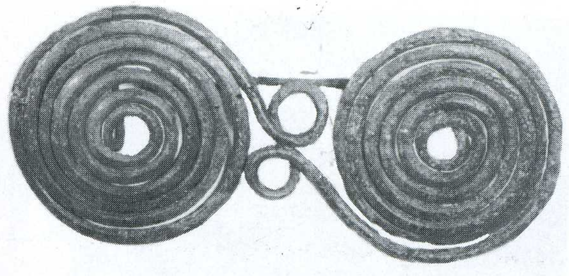

17

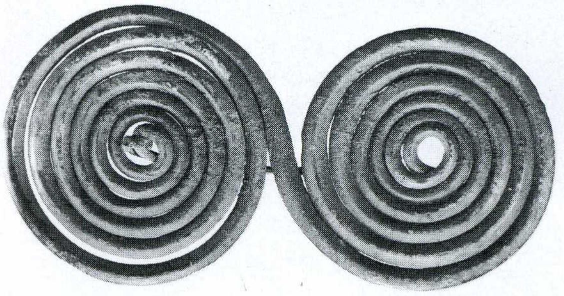

18

19

● *Обр. 16, а, б, в. Железни двуспирални фибули и иглодържател от гроб 2 и 3 в могила № 1 — Чепеларе. Fig. 16 а, б, в. Fibules de fer bispirales et porte-agrafe des sépultures 2 et 3 du tumulus No 1 près de Čepelare.*

● *Обр. 17. Бронзова очилата фибула от гроб 3 в могила № 1 — Чепеларе. Fig. 17. Fibule de bronze „en lunettes" de la sépulture 3 du tumulus No 1 près de Čepelare.*

● *Обр. 18. Бронзова очилата фибула от местността Погреба край Девин. Fig. 18. Fibule de bronze „en lunettes" provenant de l'endroit Pogreba près de village Devin.*

● *Обр. 19. Част от гробната камера в могила № 1 — Чепеларе. Fig. 19. Une partie de la chambre funéraire du tumulus No 1 près de Čepelare.*

гроб 1 в могила № 1 край Чепеларе в края на IX в. пр. н. е.

В гробовете 2, 3 и 4 от могила № 1 са открити две железни двуспирални фибули, бронзова очилата фибула и сребърни салталеони.

Железните фибули имат иглодържател под формата на разпъната животинска кожа и остър надлъжен ръб върху него. Върху лъка са профилирани по четири биконични пръстена (обр. 16, а, б, в). Типологически те са еднакви с фибулите от гроб 1 от същата могила, но разликите са значителни. Те се изразяват в по-малките размери на фибулите от гроб 2, 3 и 4, здравата сърцевина на метала, биконичната форма на пръстените, метализираната външна повърхност, имаща сивкав блясък. Иглодържателят е тънък, извит навътре, с остри ръбове. Всички тези белези сочат по-късната изработка на железните фибули от вторичните гробове вероятно през VIII в. пр. н. е.

Тази датировка се потвърждава и от бронзовата очилата фибула, открита в

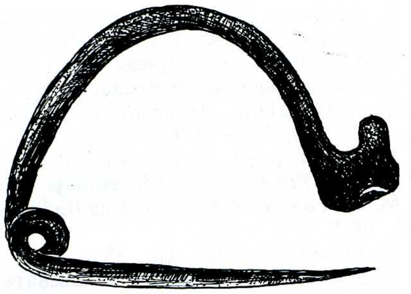

20

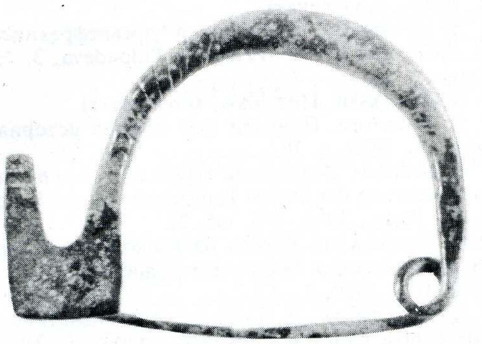

21

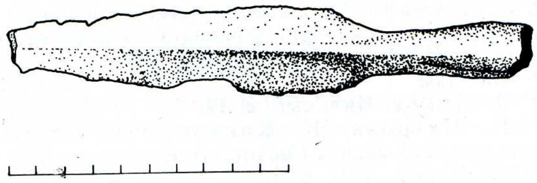

22

● *Обр. 20. Бронзова едноспирална фибула от вторичния гроб в могила № 1 — Чепеларе. Fig. 20. Fibule de bronze unispirale de la sépulture secondaire du tumulus No 1 près de Čepelare.*

● *Обр. 21. Бронзова едноспирална фибула от надгробна могила в местността Тепе баир край с. Борино. Fig. 21. Fibule de bronze unispirale du tumulus dans l'endroit Tepe Baïr près du village Borino.*

● *Обр. 22. Железен връх от копие, местността Тепе Баир край с. Борино (графично изображение). Fig. 22. Pointe de lance de fer de l'endroit Tepe Baïr près du village Borino.*

гръдната област на погребение 4 (обр. 17). Фибулата е изработена от бронзова тел с елипсовидно сечение и има дължина 10,5 см. Всеки диск се състои от седем спирали, а между тях е оформена осморка.

Този тип фибули са използувани често като погребален инвентар в надгробните могили от Родопите — Лъкавица[41], Гела[42], Павелско[43] и Грохотно[44]. Всички те имат оформена осморка между дисковете и размери до 10 см. Най-голямата очилата фибула в Родопите без осморка между дисковете с дълж. 16 см е открита при разрушаването на надгробната могила в м. Погреба край Девин (обр. 18). Тя намира аналогии по размери и форма с фибулата от с. Държаница, Видинско[45]. Най-близките териториални паралели на фибулите от този тип се откриват в могилите край Вергина, откъдето произхождат над 30 образци, използувани в периода XI—VIII в. пр. н. е.[46]

В северната периферия на могила № 1 край Чепеларе е открит и вторичен цистов гроб, изграден от вертикално поставени над терена каменни плочи (обр. 19). Погребението е извършено чрез трупополагане. В областта на дясното рамо е открита бронзова едноспирална фибула, тесалийски тип, с дълж. 7 см (обр. 20). Подобна фибула произхожда от надгробна могила в м. Тепе баир край с. Борино. Тя е открита в комплекс с връх от копие, използувани като гробен инвентар в погребение, извършено чрез трупополагане. Фибулата има кръгло сечение на лъка, украса от врязани коси отсечки и дълж. 5 см (обр. 21).

Върхът от копие е изработен от желязо с издължена листовидна форма и остър надлъжен ръб по средата (обр. 22). Втулката е къса (дълж. 5 см), в съотношение 1 : 2 спрямо острието (дълж. 10 см) (обр. 22).

Тесалийският тип фибули са разпространени в Западна България, Източна Сърбия и Олтения през VII—VI в. пр. н. е.[47]

Анализът на металните типове от могила № 1 край Чепеларе показва, че погребенията в нея са извършени през къси интервали от време, а не едновременно. В този смисъл могилата изпълнява функцията на некропол — практика, широко използвана в погребалния обичай през късната бронзова епоха в Родопите[48]. Най-вероятно всяка фамилия е погребвана в определена за тази цел територия и могила. Последните проучвания на погребалния обичай през късната бронзова, ранножелязна и късножелязна епоха в землищата на Чепеларе, Стойките, Ягодина и Борино позволяват възприемането на изказаното предположение[49].

---

[1] К. Кисьов. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. — ИМЮБ, XVI, 1990 (под печат).

[2] К. Кисьов. Могилен некропол от късната бронзова епоха край с. Борино, Смолянско. — ИАИ (под печат) и посочената там литература.

[3] К. Кисьов. Разкопки на тракийски могилен некропол край с. Борино. — Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, с. 80.

[4] Предстои тяхното публикуване.

[5] Железният меч е открит и предаден в ИМ — Смолян, прегънат на две, както е открит. От него липсва върхът на острието, счупен при разрушаването на могилата. Запазената дължина на меча е равна на 47 см.

[6] В. Миков. Предисторически селища и находки в България. С., 1933, с. 108.

[7] B. Hansel. Bronzene Griffzungenschwerter aus Bulgarien. — Pr. Z., 47, 1970, 1, p. 26, sqq.

[8] M. Čičikova. La Thrace à l'époque Homérique et Géométrique. — Actes du Xe Congrès d'archéologie classique, Ankara, 1975, 112.

[9] Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen. — Bd. I. Die Nekropolen des 12, bis 10. Jahrhunderts, Berlin, 1934;

М. Чичикова. Проучвания на тракийската култура през старата желязна епоха. — Археология, 4, 1974, с. 78.

[10] M. Andronikos. Vergina. The royal graves in the great tumulus. — AAA, X, 1977, 1, 72—85.

[11] Хр. Буюклиев. Тракийски върхове на копия от раннножелязната епоха в българските земи. — Археология, 2, 1985, с. 27.

[12] Д. Цончев. Тракийско могилно погребение в Родопите от старожелязната епоха. — Археология, 3, 1960, с. 52.

[13] А. Монгайт. Археология западной Европы. М., 1974, с. 133.

[14] К. Кисьов. Некрополи от старожелязната епоха в Родопите. — Векове, 2, 1985, с. 52; К. Кисьов. Гробни находки от землището на с. Ягодина в Централните Родопи. — Археология, 4, 1988, с. 23.

[15] В. Мирчев. Могилен некропол край Чепеларе и Проглед. — АОР през 1975, Смолян, 1976, 57—58.

[16] Пак там. Не е посочена стратиграфия на гробовете.

[17] Д. Гергова. Развитие на фибулите в Тракия през старожелязната епоха (XI—VI в. пр. н. е.). — Векове, 1, 1977, с. 45.

[18] J. Todorovic. Katalog praistorijskih metalnih predmeta Muzei grada Beograda. 1971, pl. 40:1.

[19] K. Kilian. Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Agäis und Adria. — Prahist. Zeitschr., 50, 1975, 9—140; S. Sakellarakis. Die Fibeln der griechischen Inseln. — PBF, XIV, 4, 1978.

[20] А. Милчев. Към въпроса за най-древните фибули в българските земи. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, 1958, с. 417; D. Gergova. Genesis and Development of the Metal Ornaments in the Thracian Land... — St. P., 3, 1980.

[21] D. Mitrevski. Bow fibulae from Iron age sites in the Vardar valley. — Archaeologia Yugoslavica, 24, 1987, 29—42.

[22] D. Mitrevski. Op. cit., 35.

[23] D. Gergova. Früh- und altereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien. — PBF, 7, 1987.

[24] В. Миков. Разкопки из Родопите. — ГПНБМ, 1940—1941, с. 19.

[25] Пак там.

[26] D. Gergova. Genesis and Development of the Metal Ornaments in the Thracian Lands during the Early Iron Age (II—6 th) Century B. C. — SP, 3, 1980.

[27] К. Кисьов. Цит. съч., с. 26.

[28] К. Кисьов. Могилен некропол край с. Борино. — АОР през 1985, В. Търново, 1986, с. 53.

[29] Информацията е получена от Г. Нехризов, на когото изказвам сърдечна благодарност.

[30] C. Thuhelka. Archeoloske beleske iz Jurne Srbije. — Glasnik, 2/5, 1929, 58—85.

[31] V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanoski, S. Sarzoskis. Praistorija vo Makedonija. Skopie, 1976.

[32] M. Garasanin. Praistorija na tlu SR Srbije II. — Beograd, 1973.

[33] D. Mitrevski. Op. cit., 35.

[34] К. Кисьов. Керамиката от късната бронзова епоха в гробните комплекси от Западните Родопи. — Сб. П. Детев (под печат).

[35] А. Пейков. Раскопки в древнефракийском городе Евмолпия (1974—1978). — Pulpudeva, 3, 1980, с. 244, рис. 5.

[36] К. Кисьов. Цит. съч., (под печат).

[37] Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив. С., 1938, с. 18.

[38] B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. — Bonn., 1976, 135, taf. 21.

[39] К. Лещаков. Украса на къснобронзова керамика от връх Алада в Източните Родопи. — Археология, XXXII, 1, 1990, 1—17.

[40] Д. Аладжов, Д. Балабанян. Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. — Thracia, VI, 1984, с. 223, обр. 36.

[41] Б. Дякович. Халщатски и латенски фибули в Археологическия музей при Народната библиотека в Пловдив. — ИАИ, I, 1922, с. 31, обр. 15.

[42] Пак там.

[43] В. Миков. Цит. съч., с. 19.

[44] Н. Петрова, К. Кисьов. Разкопки на могилен некропол край с. Грохотно и Борино. — АОР през 1982, Плевен, 1983, с. 37.

[45] В. Миков. Халщатски находки от Държаница, Видинско, и Рибново, Неврокопско. — ИАИ, XII, св. 2, 1939, с. 341, обр. 150.

[46] M. Andronikos. Op. cit., 79.

[47] Д. Гергова. Цит. съч., с. 64.

[48] К. Кисьов. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. — ИМЮБ, XVI, 1990 (под печат).

[49] Резултатите от проучванията на могилните гробове от ранната желязна епоха ще бъдат обект на отделна публикация.

Sur le problème des coutumes funéraires de l'ancien âge du fer dans le Rhodope Occidental

K. KISJOV

(Résumé)

La formation des coutumes funéraires thraces dans le Rhodope Occidental a ses racines dans la période du bronze récent et dans la première étape de l'ancien âge du fer. On a étudié plus de 30 sépultures sous tumuli bisrituelles (inhumation et crémation).

Dans l'article on présente les résultats de recherches de quelques tumuli de la région de la ville de Čepelare et des villages Grohotno et Borino. Le mobilier funéraire est formé principalement des objets en métal — des parrures et des armes. Certaines fibules ont été découvertes ensemble avec des vases en argile — un fait rare dans les sépultures sous tumuli datant de la première phase de l'ancien âge du fer dans le Rhodope Occidental.

L'étude des tumuli No 1 et No 2 du lieu Izvora près de Borino est une contribution dans les problèmes liés aux coutumes funéraires de la première phase de l'ancien âge du fer. Dans ces tumuli, ainsi que dans les plus anciens connus, la crémation est faite hors du tumulus. L'équipement funéraire consiste d'un cercle de pierres entourant les restes de la crémation mis directement sur le terrain.

Ces tumuli contiennent un type d'épées rare pour la Thrace qui se rapporte au type Nendingen datant du Xe s. av. n. è.

Материали и съобщения

Археомагнитно датиране на няколко неолитни селища в България

МЕРИ КОВАЧЕВА, АЛЕКО ТОШКОВ

Археомагнитните изследвания са важен интердисциплинарен клон на геофизиката. Тяхното развитие зависи във висока степен от наличието на значителен брой проучвани археологически обекти. С помощта на вариационните криви на трите геомагнитни елемента (инклинация, деклинация и интензитет) в последните десетина години бяха изследвани много нови праисторически колекции от българските земи. През 1989 г. бяха обобщени допълнително изследваните неолитни колекции и бяха ревизирани старите[1].

Целта на настоящата работа е, от една страна, да представи състоянието на археомагнитните изследвания за периода на неолита по българските земи, а от друга, да демонстрира приложението им за датиране на шест неолитни селища, за които не са налични радиовъглеродни датировки. Без да се спираме на подробности от експерименталната част, в табл. 1 показваме окончателните археомагнитни резултати. Обектите са от различни периоди на неолита. Средните резултати за посоката на древния магнитен вектор (I и D) по обекти са дадени с оценката на точността α_{95}, изразена също в градуси. Колкото тази оценка е по-малка, толкова близостта между векторите, получени по отделните образци за даден обект, е по-голяма. Резултатите за древния интензитет са претеглени средни, което значи, че на всеки отделен експеримент е дадено тегло според качеството му при изчисляване на средния резултат. $\bar{\sigma}$ представлява средноквадратична грешка на средния резултат за интензитета, който е толкова по-представителен, колкото $\bar{\sigma}$ е по-малко.

Принципно археомагнитното датиране се изразява във факта, че близки по време обекти трябва да имат близки магнитни характеристики. Като пример ще разгледаме уточняване на датировката на селището Резервата—Попово (разкопки на И. Ангелова), с кодов номер 263. На обр. 1, 2 и 3 е показано как се намират датировъчните интервали, получени по трите магнитни характеристики. Хоризонталните линии в тези три образа съответствуват на стойностите на трите магнитни елемента за обекта Резервата—Попово (263), взети от табл. 1. Под оста на времето (хоризонталната) са нанесени за ориентация временните граници на различните етапи на неолита[2]. Вертикалните пресечни линии, спуснати към оста на времето, показват пресечните точки на даден резултат с предварително изработената археомагнитна скàла на времето. Така получените датировъчни интервали са маркирани по оста на времето. Става ясно, че в случая археомагнитната скàла на времето представлява три вариационни канала (за трите елемента поотделно), представени с плътни линии на обр. 1, 2 и 3. Те са

Таблица 1

Кодов номер	Обект	Археологически период	Брой образци	D(°)	I(°)	α_{95}(°)	Брой образци	F^A/F^D	$\bar{\sigma}$
261	Ковачево	ранен неолит	10	355,5	63,8	3,3	6	0,800	0,041
262	Резервата — Попово	ранен неолит	28	353,8	59,9	1,9	5	0,776	0,011
259	Караново	ранен неолит	26	359,5	63,3	1,6	8	1,179	0,041
14	Българчево	ранен среден неолит	6	352,8	55,7	4,5	5	0,975	0,032
263	Резервата — Попово	среден късен неолит	39	6,6	58,6	1,9	5	0,815	0,027
260	Тополница	късен неолит	13	18,0	52,1	4,7	6	0,880	0,071

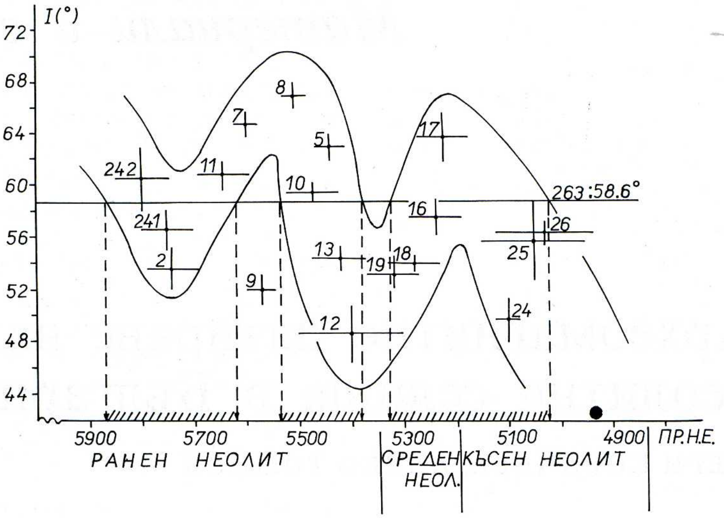

1

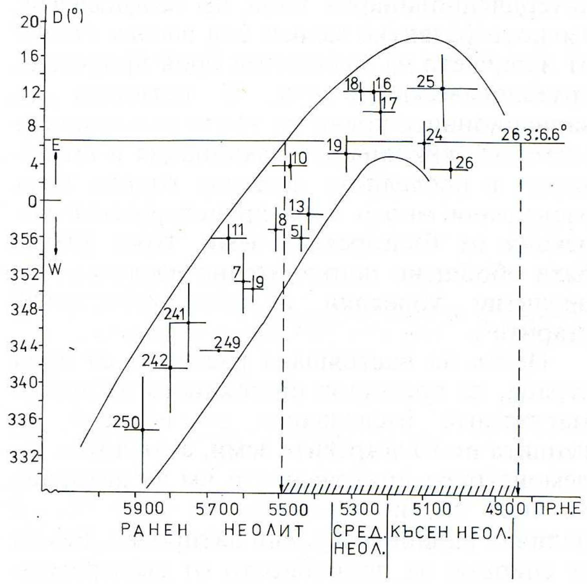

2

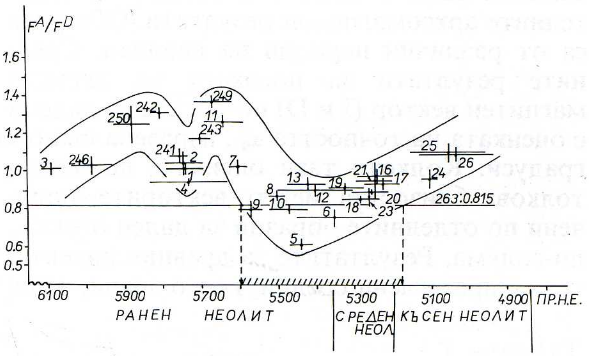

3

● *Обр. 1. Канал на вариация на елемента инклинация (I), изразен в ъглови градуси (вертикалната ос). Годините пр. н. е. по оста на времето (хоризонталната ос) са калибрирани. Резултатите са дадени със стандартната си грешка (вертикалните чертички) и датиращи интервали (хоризонталните черти). Fig. 1. Canal de la variation de l'élément inclinaison (I) exprimé en dégrés d'angle (axe vertical). Les années av. n. è. sur l'axe du temps (axe horizontal) sont calibrées. Les résultats sont présentés avec leurs erreurs standarts (les traits verticaux) et les intervalles datants (les traits horizontaux).*

● *Обр. 2. Канал на вариация на елемента деклинация (D), изразена в ъглови градуси, която може да бъде източна (E) или западна (W). Останалото като обр. 1. Fig. 2. Canal de la variation de l'élément déclinaison (D) exprimé en dégrés d'angle qui peut être orientale (E) et occidentale (W).*

● *Обр. 3. Канал на вариация на интензитета, даден като безразмерна величина: отношение на древния интензитет F^A и интензитета F^D, съответствуващ на географската ширина на обекта и дължащ се на аксиален централен магнитен дипол със съвременен момент. Останалото като на обр. 1. Fig. 3. Canal de la variation de l'intensité présenté comme une valeur sans dimensions: le rapport de l'intensité ancienne F^A et l'intensité F^D correspond à la latitude du site et il est dû au dipôle central axial magnétique avec un moment contemporain. V. aussi Fig. 1.*

получени от резултатите на предварително изследваните археологически обекти (кодирани с номера)[3]. Разположението на резултатите от тези обекти по скàлата на времето (хоризонталните оси на обр. 1, 2 и 3) е съобразено с калибрираните С-14 дати[4] — когато сме разполагали с такива. Резултатите от останалите изследвани селища са разположени според относителната хронология на техния период (по данни от археолозите разкопвачи)[5]. По този начин всички определени в работата датировъчни интервали са в калибрирани дати. Представянето на вариациите на геомагнитните елементи с канали се налага поради по-голямата неточност в датирането на праисторическите обекти. Като следствие от това и възможностите за точно датиране също намаляват, поради което пишем за датировъчни интервали.

Нека се върнем към разглеждания обект Резервата—Попово (263). От нивото, датирано в среден късен неолит, са събрани голямо количество образци от замазките на огнищата (квадрати Р22, М19, М22), от горяла подова замазка (жилище РС22), от

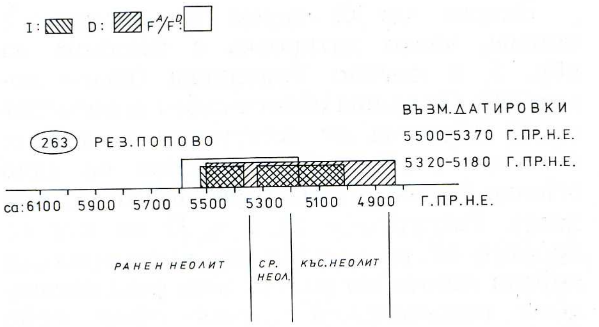

4

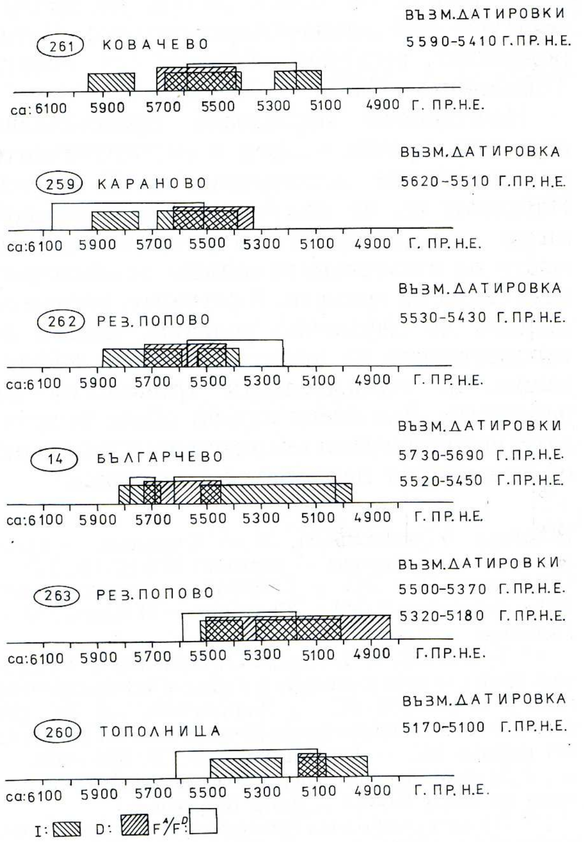

5

● ***Обр. 4. Определяне** на датируемите интервали за **обекта Резервата** — Попово (кодов номер 263), по елемента инклинация (I). Fig. 4. Détermination des intervalles datés du site Rezervata — Popovo (code No 263) d'après l'élément inclinaison (I).*

● *Обр. 5. Определяне на датируемите интервали за обекта Резервата — Попово (ковод номер 263), по елемента деклинация (D). Fig. 5. Détermination des intervalles datés du site Rezervata — Popovo (code No 263) d'après l'élément déclinaison (D).*

изгорели компактни мазилки от под или паднала стена (квадрат М20).

От обр. 1 е ясно, че по получения резултат за елемента инклинация (I = 58,6°) се фиксират 3 датировъчни интервала: 5850—5620, 5520—5370 и 5320—5010 г. пр. н. е. Обр. 2 показва решението от получения резултат за D = 6,6° E, което отговаря на датировъчен интервал 5500—4830 г. пр. н. е. Това решение по елемента D веднага прави невъзможен първия от трите получени интервала по елемента I. За по-нататъшното уточняване на възможните датировки ще използваме резултата за третата характеристика — интензитета (обр. 3). Получаваме датировъчен интервал 5590—5180 г. пр. н. е. За да дадем окончателното си мнение за датировката на въпросния обект, трябва да намерим припокриващите се датировъчни интервали, получени по трите геомагнитни елемента[6].

На обр. 4 по оста на времето са нанесени получените датировъчни интервали от обр. 1, 2 и 3. Застъпване по трите елемента се наблюдава в два интервала: 5510—5370 и 5320—5170 г. пр. н. е. Това са получените по археомагнитен път две възможни датировки за обекта Резервата—Попово (кодов номер 263). Същият е датиран от разкопвача като среден късен неолит. Вземайки предвид абсолютната хронология на неолитните култури по нашите земи[7], показани под оста на времето, установяваме, че първата от тези две датировки съответства хронологически на ранния неолит. Следователно за вярна датировка приемаме втората, а именно 5320—5180 г. пр. н. е. Тази датировка принадлежи в общи линии към абсолютните калибрирани дати на средния неолит. Така с помощта на археомагнитните изследвания се стеснява предполагаемия от археолога широк хронологически интервал.

На обр. 5 са демонстрирани получените от археомагнитни изследвания възможни датировки за всичките шест новоизследвани неолитни обекта. Процедурата е напълно аналогична на показаната в горния пример. Датировката се определя от припокриването на датировъчните интервали, определени от трите геомагнитни характеристики, съответстващи на изследвания обект.

Възможната датировка на обекта Ковачево (разкопки на Р. Катинчаров, М. Лихардус и Ж. П. Демул), получена по археомагнитен път, е: 5590—5410 г. пр. н. е. Пробите са взети от жилище № 1 в кв. КХIII-20. Използвани са горели стенички и съоръжения. Трябва да се има предвид, че тези образци са от най-горния строителен хоризонт на селището. По археомагнитните си характеристики, а това ще рече по време на последното опалване на използуваните материали, изследваният хоризонт от Ковачево е хронологически близък със селището Добринище (разкопки на В. Николов). Колекцията от Добринище е използвана за оформяне на опорните вариационни канали на геомагнитните елементи за неолита (кодов номер 8). До това заключение лесно се достига, като се сравнят резултатите от обекта Ковачево (табл. 1) и тези с кодов номер 8 в обр. 1, 2 и 3.

Полученият по археомагнитен път датировъчен интервал за обекта с кодов номер 259 (Караново, пласт от култура Караново II, втората половина на ранния неолит) е изместен вляво по скàлата на времето, т.е. изследваният материал е поранен от този в Ковачево.

Строителният хоризонт, съответстващ на ранния неолит (култура Овчарово) от селището Резервата—Попово (кодов номер 262), има една-единствена археомагнитна датировка, която в единия си край се припокрива с тази, получена от Караново, както трябва да се очаква. Използваните материали са от две многослойни пещи до землянката.

Резултатите от следващото изследвано селище Българчево (кодов номер 14) доведоха до две възможни датировки (обр. 5), но и двете изключват времето на средния неолит, също допускано от разкопвача (Л. Перничева). От обекта е изследвано едно малко огнище от I хоризонт от долу нá горе, за което смятаме, че е опалвано за последен път във временния интервал 5520—5450 г. пр. н. е., съвпадащ хронологически с края на ранния неолит.

Накрая ще се спрем на последното селище, чиято датировка е показана на обр. 5, а именно Тополница (кодов номер 260). От същия обект е събрана колекция от 18 образеца от деструкции на горели обмазки и от слабата замазка на едно огнище (всички от III хоризонт от горе на долу). Резултатите за I и D на пет от пробите от деструкции са неизползваеми поради явното им разместване след последното изстиване. В случая обаче само по получената стойност за деклинацията D = 18° (обр. 2) можем да бъдем сигурни, че става въпрос за обект от късния неолит (култура Тополница—Акропотамос). Датировъчният интервал, получен за обекта Тополница, е 5170—5100 г. пр. н. е.

Настоящото изследване представлява още една крачка напред в систематичните археомагнитни изследвания в България. Надяваме се, че получените по археомагнитен път датировки отразяват вярното място на изследваните селища по абсолютната скàла на времето. В случаите, когато се достига до двузначно решение, налага се използването на археологическата информация за относителната хронология на находките. Във всеки случай обаче получаваме необходимото прецизиране (стесняване на възможния датировъчен интервал)[8].

---

[1] M. Kovacheva. Summarized results of the archaeomagnetic investigation of the geomagnetic field variation for the last 8000 years in Southeastern Europe. — Geophys. J. R. Astr. Soc., 61, 1980, 57—64; М. Ковачева, Д. Вельович. Археомагнитно изследване на праисторически обекти от НРБ и СФРЮ. — Археология, 1985, кн. 2, 21—26; М. Ковачева. Археомагнитно изследване на раннонеолитното жилище. — В: Разкопки и проучвания.

[2] Я. Бояджиев. Абсолютна хронология на неолитните и енеолитните култури от територията на НР България. Дисертация, 1987.

[3] 1 — Лепински вир I — къща 27, 51; 2 — Ракитово; 3 — Гривац (С-14); 4 — София — печатницата; 5 — Овчарово — гората — II хоризонт (С-14); 6 — Гол. Делчево I; 7 — Стара Загора — Окръжна болница (С-14); 8 — Добринище (С-14); 9 — Самоводене — XI хоризонт, броен отгоре (С-14); 10 — Самоводене — горяло жилище, IX и X хоризонт, от горе на долу; 11 — Гълъбник—III пласт; 12—Дреновац; 13—Казанлък—IX хоризонт, от горе на долу; 16—Подгорица; 17—Самоводене — II, III и IV хоризонт, от горе на долу; 18 — Казанлък — III и V хоризонт, от горе на долу (С-14); 19 — Самоводене — V и VI хоризонт, от горе на долу; 20 — Страгари — ранен неолит; 21 — Тръстеник — ранен неолит; 23 — Усое; 24 — Качица (С-14); 25 — Н. Загора — хлебозавода; 26 — Елешница — късен неолит; 241 — Слатина — хоризонт IVб (С-14); 242 — Слатина — IVa; 243 — Елешница — ранен неолит; 246 — Крайници I; 249 — Гълъбник — II пласт; 250 — Гълъбник — I пласт.

[4] T. Linick, A. Long, P. Damon and C. Pergusen. High precision radiocarbon dating of bristlecome pine from 6554 to 5350 BC. — Radiocarbon, vol. 28, 950; Kromer et al. Radiocarbon calibration data for the 6th to 8th millenia BC. — Radiocarbon, vol. 28, 954—960.

[5] За окончателната подредба сме особено задължени на Иван Вайсов и Явор Бояджиев.

[6] На международния симпозиум по археометрия, Хайделберг, 1990 г., беше окончателно призната защитаваната от нас теза, че за целите на датирането са необходими и трите магнитни характеристики (I, D и F^A/F^D).

[7] Я. Бояджиев. Цит. съч.

[8] Изказваме благодарност на всички археолози в страната за тяхната отзивчивост при събиране на пробите, както и за получаваната прецизна информация за културата на изследваните обекти.

Вторият автор на настоящото изследване осигури програмите в обработката на експерименталните резултати.

La datation archéomagnétique de quelques sites néolithiques en Bulgarie

M. KOVAČEVA, A. TOŠKOV

(Résumé)

On a étudié des matériaux archéomagnétiques provenant des sites préhistoriques dont on ne dispose pas de datations radiocarboniques. On montre les canaux des variations reçus des trois éléments géomagnétiques (inclinaison, déclinaison et intensité) obténus à la base des recherches archéomagnétiques dans les sites néolithiques en Bulgarie et en Jugoslavie du Sud-Est. En se basant sur les canaux des variations on a essayé de dater 6 sites nouvellement découverts: Kovačevo, Karanovo, Rezervata—Popovo (deux niveaux), Bălgarčevo, Topolnica. La définition des intervalles de datation par la méthode archéomagnétique se base seulement sur l'information que les matériaux en question sont néolithiques. Dans les cas où sont possibles deux résolutions la prépondérance soit à la culture déterminée par les archéologues. L'état actuel de l'échelle archéomagnétique pour la préhistoire permet d'obtenir à ce moment seulement des intervalles de datation relativement assez larges.

L'étude est une contribution pour la systématisation des recherches archéomagnétiques en Bulgarie et précise l'ordre archéomagnétiques de l'époque la plus ancienne — le néolithe.

Кратерът от Душанци (културно-исторически анализ и интерпретация)

НИКОЛА ТЕОДОСИЕВ

През 1972 г. в околностите на с. Душанци, Пирдопско, при заравняване на могила са открити фрагменти от дебелостенен глинен съд. Донесени в Археологическия музей в София, те веднага предизвикали интерес с необичайните врязани върху тях изображения. На мястото на намирането бил изпратен археологически екип. При направения оглед и последвалото го проучване били открити единствено още няколко фрагмента от съда, който по всяка вероятност е бил използван за погребална урна[1].

Днес реставрираният глинен кратер се съхранява във фонда на НАМ—София, под инв. № 8247 (обр. 1). Съдът е изработен на грънчарско колело, има камбановидна форма и е с две „усукани" дръжки. Повърхността му е загладена и има черен цвят. Глината е сива, съдържа дребни песъчинки и е добре изпечена. При направената възстановка на нито едно място не е хванат целият профил, така че, ако кратеровидната форма на съда е безспорна, то височината и диаметърът на тялото със сигурност не отговарят на реалните размери. Сегашната височина на кратера е 47 см, като се вземе предвид, че и столчето на дъното липсва, а диаметърът на устието е 43 см (това всъщност е единственият точен размер). Дебелината на стените е 0,8—1,5 см.

Изобразените върху кратера фигури и декоративни елементи са врязани, а розетите и соларните знаци са щемпеловани[2]. Трудността прецизно да бъде датиран кратерът е много голяма. Преди всичко той е открит случайно, а в разрушения археологически комплекс липсват каквито и да е съпровождащи находки. Очевидно формата на съда е заимствана от елинските керамични кратери[3]. От своя страна декоративните елементи от горния орнаментален фриз са сходни с тези върху керамиката тип „Цепина" от края на VII—VI в. пр. н. е.[4] Подобни на изобразените върху кратера лабрисовидни фигури се срещат върху някои тракийски култови керамични произведения от V—III в. пр. н. е.[5] Надежден terminus post quem за датиране на съда е употребата на грънчарско колело при изработката му.

Известно е, че подобна техника започва да се използва в Тракия през VI в. пр. н. е.[6], макар че в някои региони тя сигурно е била позната още в последните десетилетия на VII в. пр. н. е. Като цяло обаче засега кратерът остава без точна аналогия. Неговата най-вероятна датировка е краят на VII—IV в. пр. н. е.

Символичните знаци и сцените, изобразени върху кратера от Душанци, показват, че той е имал ритуално предназначение. Известно е, че в древността съзнанието на архаичния човек е възприемало всеки култов предмет най-вече като модел на Вселената, тъй като неговата форма и декорация са повтаряли и маркирали космическия строеж (3 вертикални нива — подземен свят, земя, небе + 4 световни посоки)[8]. Чрез декоративната схема на кратера са обозначени съвсем ясно трите вертикални космогонични нива (обр. 2). Както може и да се очаква, обредните сцени са съсредоточени в средното ниво на Света, т. е. на Земята. Изработката на глинения кратер е пресъздавала и акта на сътворяване на Вселената от четирите основни стихии. Земята (глината) и водата са попадали под въздействието на огъня и въздуха. Грънчарят, извършил свещеното космоструктуриращо действие, при което противостоящите хтонични и соларни елементи са се обединявали в едно цяло, вероятно е бил равностоен с твореца демиург. Всъщност и в много световни митологични системи Богът създава човека именно от глина. Използван за погребална урна в могилата, то несъмнено кратерът от Душанци е бил осмислян не само като модел на Света, но и като утроба на Богинята земя, в която е бил положен изгорелият, т. е. приобщен към Слънцето владетел орфик[9]. Ето защо в такъв случай глиненият съд е бил тъждествен и със самата Велика богиня[10]. Не би могло обаче да се твърди уверено, че кратерът е изработен специално, за да послужи в погребалния обред. По-вероятно, изглежда, той да е бил използван и приживе от вожда при аристократичните пиршества и орфическите тайнства. По време на мистериите изобразените върху кратера ритуални сцени и знаци-символи са внушавали директно определени идеи и са били съзерцавани и тълкувани от посветените. Екстатичното състояние на мъжете аристократи вероятно е било подсилвано и от употребата на силно вино или на някаква омайна напитка от опиатни билки, подобна примерно на кюкеона, които са били наливани в кратера.

Горният орнаментален фриз е разположен непосредствено под устието на кратера (обр. 2). Той символизира третото висше

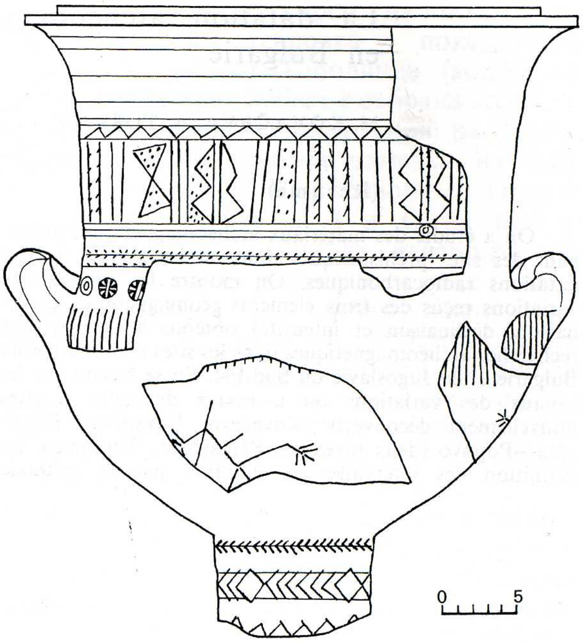

1

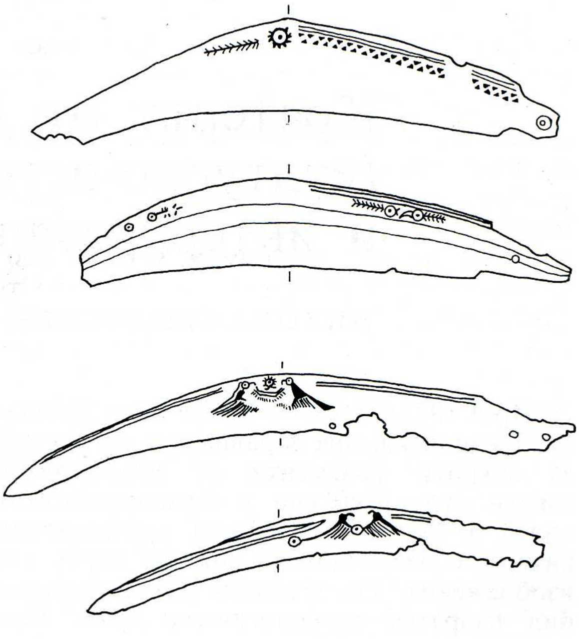

3

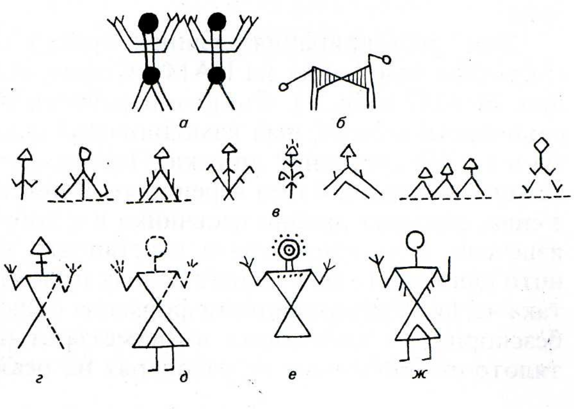

4

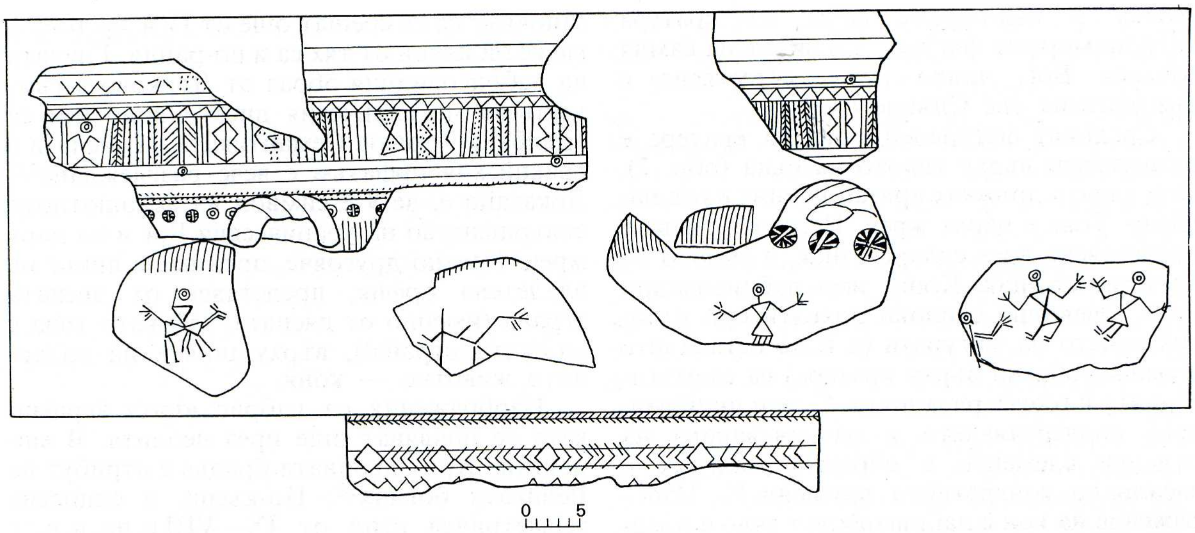

2

● *Обр. 1. Кратерът от Душанци. Fig. 1. Le cratère de Dušanci.*

● *Обр. 2. Изображения и орнаменти върху кратера от Душанци. Fig. 2. Images et ornements sur le cratère de Dušanci.*

● *Обр. 3. Идеограми и изображения върху железни махайри от III—II в. Fig. 3. Idéogrammes et images sur des mahaïrae de fer du IIIe—IIe s.*

● *Обр. 4. Космогонични символи, антропоморфни и зооморфни изображения. Fig. 4. Symboles cosmogéniques, images anthropomorphes et zoomorphes.*

ниво на вертикалния космогоничен модел — небето. Врязаните върху кратера орнаменти не бива да се възприемат като образи, родени от фантазията на грънчаря, чиято единствена цел е била да украсяват глинения съд и да доставят естетическа наслада. Всъщност сигурно е, че повечето декоративни елементи и схеми, които се срещат върху тракийската керамика, са най-вече знаци-символи, чрез които са фиксирани определени космологични представи. Дешифрирането и тълкуването на подобни представи са нелека задача, особено като се знае многозначността на всеки образ и многосимволността на всеки знак[11]. В горния фриз внимание заслужават соларните знаци (вписани една в друга окръжности), които са символ на Слънцето и напълно логично заемат висшия орнаментален пояс на кратера. Подобни знаци се срещат върху други тракийски керамични произведения и върху някои култови бронзови предмети от VII—VI в. пр. н. е. Щемпелованите редом с тях розети вероятно символизират хтоничното женско начало и е допустимо подобно съчетаване да носи идеята за хиерогамия[12]. Върху фриза на съда се среща и т. нар. орнамент „рибя кост", който обозначава световното дърво. Тази митологическа универсалия е отразявала представата за структурирания свят. Самото световно дърво е било и надеждна връзка между подземния свят и небето[13]. Изобразеният в горния пояс лабрис показва, че кратерът е бил аристократично притежание. Двойната брадва е сигурен царско-жречески символ.

Може би най-интересното изображение в горния фриз е човешката фигура. Тялото е представено чрез триъгълник, а главата — чрез соларен знак. Идеята, че главата на божието и царското тяло е тъждествена със Слънцето, е разпространена в древна Тракия, но се среща и в много митологични системи[14]. Върху желязната махайра от Реселец[15] се наблюдава съчетаването на соларния знак и образа на световното дърво (обр. 3а). Вероятно по този начин е представен владетелят орфик, извършващ ритуален акт, при който застрашената от хаос Вселена се подрежда отново. Такъв обред е разсичането на жертвеното животно или човек, тъй като съгласно с орфическите представи отделните животински и човешки късове проникvали в седемте елемента на Космоса и го обновявали[16]. Царят, извършващ разсичането с помощта на махайрата, е поемал цялото напрежение по триделната вертикална ос и затова е бил тъждествен на световното дърво[17]. Върху махайрата от Попица (обр. 3б) чрез съчетаването соларен знак — световно дърво е представен орел и застанала пред него по-малка птица, което напомня композицията голям — малък орел върху някои тракийски сребърни гобелета. Представянето на орела чрез подобна пиктограма е приемливо, тъй като е известно, че тази птица е соларно животно, тъждествено с ураническия Бог и с владетеля орфик. Изобразяването на пернатия хищник върху някои махайри също така е обяснимо, понеже самата форма на оръжието напомня орлова глава с клюн, разкъсващ (разсичащ) жертвата си. Напълно възможно е представената в най-горния фриз на кратера антропоморфна фигура да е ликът на самия соларен Бог, чиято глава естествено е тъждествена със Слънцето.

Средният фигурален фриз на кратера е разположен върху тялото на съда (обр. 2). Под едната дръжка е врязан конник в ход надясно. Това е царят жрец. Неговата глава е представена чрез соларен знак, а тялото — чрез триъгълник. Конят има лабрисовидно тяло. Очевидни стилови похвати при изобразяването на фигурата (а и на останалите човешки образи върху кратера) са схематизацията и геометризацията. С тези прийоми, чрез подчертаването и изопачаването на отделни елементи в образа-символ, се е засилвало конкретното внушение[18]. Изображение на кон с лабрисовидно тяло е представено и върху глинена чаша от Пояна, датирана през VIII—VII в. пр. н. е. (обр. 4б)[19].

Върху тракийските керамични произведения с култово предназначение човешки изображения с тела, предадени като лабриси, са вече известни[20]. В миналото те погрешно се приписваха на келтите. Върху глинен предмет (вероятно фрагмент от култова масичка) от Ветрен дол е представен подобен персонаж (обр. 4г). В направените публикации датировката на предмета е III в. пр. н. е., но би могла да се приеме и една по-ранна дата на изработка — VI—IV в. пр. н. е. Това е допустимо, тъй като орнаментите върху фрагмента от култова масичка са сходни с тези върху керамиката тип „Цепина" от края на VII—VI в., напоследък сполучливо наречена от М. Домарадски тракийска култова керамика. Показателно в образа от Ветрен дол е, че главата е предадена чрез триъгълник. Представата, че четириъгълникът е свързан с хоризонталния свят и е символ на Великата богиня, а триъгълникът — с вертикалната космогония и Бога баща, е добре отразена в античната литература[21]. С други думи, главата-триъгълник е семантично равнозначна на главата — соларен знак. Лабрисовидна човешка фигура е изобразена и върху глинен култов предмет от Армира (обр. 4д). Намерен извън археологически контекст, неговата датировка — III в. пр. н. е., също е спорна и може да е V—IV в. пр. н. е. Друг лабрисовиден антропоморфен образ е врязан и върху глинен похлупак от Румъния, датиран през III в. пр. н. е. (обр. 4ж).

Особен интерес представлява фигурата, врязана върху дясната страна на конско протоме от талкошист, произхождащо от Дорково (обр. 4е). Датировката на паметника е III в. пр. н. е., но тя може и да е по-ранна. Всъщност култови фигури на овни и коне, изработени от камък или глина, започват да се срещат още от IV в. пр. н. е., а може би някои от тях са и по-ранни. Главата на лабрисовидния образ от Дорково е тъждествена на слънчевия диск. Около нея са вдълбани 9 точки. Семантиката на числата в тракийския орфизъм е вече разглеждана[22]. Доказано е, че 9 е символ на абсолютното съвършенство на ураническия Бог и на царя жрец. Казано другояче, пред нас е ликът на владетеля орфик, представен от дясната страна (именно от дясната, тъй като това е мъжката страна!), върху шията на соларното животно — коня.

Изображения на лабрис върху керамиката се появяват още през неолита. В минойския Крит двойната брадва е атрибут на Великата богиня[23]. По-късно, в елинския геометричен стил от IX—VIII в. пр. н. е., с лабрисовидни тела са представяни мъжете войни[24]. Може би по този начин е бил подчертаван статусът на изобразените персонажи. Тракийските образи с лабрисовидно тяло са типологически сходни с тези от Елада. В древна Тракия двойната брадва е царска инсигния, символ на воинска мощ, но и култов инструмент, с който владетелят е извършвал жертвоприношение чрез разсичане (разкъсване). Предаването на човешката фигура по този начин в тракийските култови паметници показва царско-жреческата същност на персонажа. Напълно допустимо е и конят, който в представите на траките е бил тъждествен с владетеля орфик и с ураническия Бог, да е представян с лабрисовидно тяло. Ездачът, изобразен върху кратера от Душанци, е едно от най-ранните засега известни изображения на тракийския цар конник. От V в. пр. н. е. този образ навлиза в торевтиката.

В следващата сцена от средния фриз на кратера от Душанци е представена Великата богиня като Потния терон (обр. 2). Тялото на богинята е изобразено само като една вертикална черта, от която излизат двете сгънати в лакътя и вдигнати нагоре ръце. До лявата ѝ ръка се вижда изключително схематизирано изображение на животно с опашка, която завършва с пискюл, предаден чрез няколко диагонално врязани насечки подобно на опашката на коня от същия кратер. Тази иконография на Великата майка е много разпространена в древния свят. Обикновено от двете страни на богинята стоят лъвове. Върху каничка № 158 от Рогозенското съкровище Богинята майка държи две кучета в ръцете си. Застанала права, с вдигнати ръце и придружена от два хтонични хищника, Великата богиня върху кратера от Душанци несъмнено е била възприемана като образ, тъждествен на световното дърво. Докато тялото на богинята

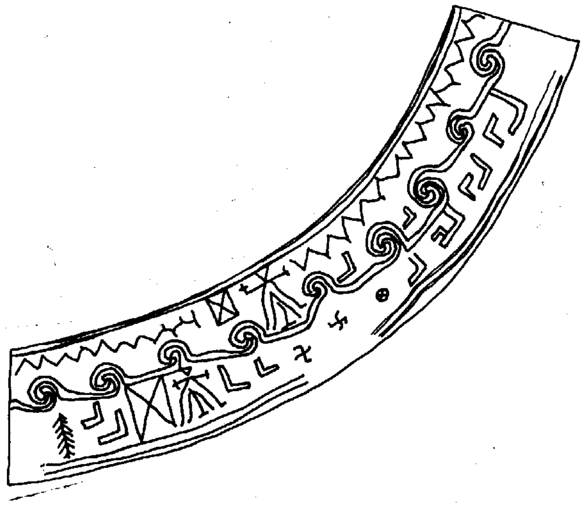

5

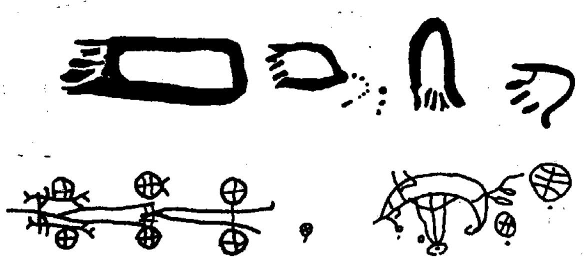

6

● *Обр. 5. Фриз на глинен съд от Велинград. Fig. 5. La frise du vase d'argile de Velingrad (le Rhodope).*

● *Обр. 6. Графити върху скален къс при Руса. Fig. 6. Graffitti sur un fragment du rocher de Rusa.*

е маркирало триделния вертикален строеж, то двата лъва (?) са символизирали хтоничния свят и 4-те световни посоки.

Интересен глинен съд с изображения е открит в м. Стража при Велинград. Той вероятно е бил използван за погребална урна в плосък некропол и се датира през VI—II в. пр. н. е.[25] Върху фриза на съда (обр. 5) са изобразени световното дърво, соларни знаци — свастики и кръг с вписан кръст, както и два лабриса, които показват статуса на погребания в урната покойник. Прекъсната меандровидна линия опасва цялото тяло на съда. Тя сигурно обозначава цикличната смърт и неизбежното възраждане на ураническия Бог и на цялата природа. На две места върху фриза схематично е изобразена Великата богиня с разперени настрани ръце и насочена към утробата й стрела. Идеята е ясна. Стрелата е равнозначна на фалос. Тази представа е била много устойчиво съхранена почти до наши дни и в традиционната българска народна култура[26]. С други думи, върху урната е представена хиерогамията между Бога баща, тъждествен със стрелата-фалос, и Великата земя. Това навежда на мисълта, че глиненият съд е бил изработен специално за погребалния обред, тъй като е известно, че според орфическите представи смъртта на посветения е била равностойна на свещен брак със Земята[27]. Така, умирайки, орфикът се е отъждествявал със своя доктринален баща — Слънцето, и символично е оплождал Богинята майка, за да възобнови поредния природен и социален цикъл[28]. Показателна е и позата на изобразената богиня. Жестът — вдигнати или разперени настрани ръце, е свързан с идеята за плодородие и е обозначавал Великата богиня в момент на раждане или инцест[29]. Ето защо тази поза е свързана и със смъртта (хиерогамия) — Майката земя приема своето чедо в утробата си (урната). Вече споменах за тракийската култова керамика „Цепина“. Идеограмите върху нея вероятно са космогонични символи (обр. 4в). Видно е, че някои от образите са подобни на стрели, т. е. това са фалически обозначения. Същевременно много от хиерограмите напомнят силно схематизирани човешки фигури. Ясно е, че антропоморфните знаци, чиято глава е представена чрез триъгълник, изобразяват ураническия Бог — Слънцето, а пиктограмите, в които главата е четириъгълник — Великата земя.

Следващата фигура, врязана върху кратера от Душанци, се намира под втората дръжка (обр. 2). Човешкото изображение е представено с лабрисовидно тяло, глава — соларен знак, и разперени настрани ръце с широко разтворени длани. Семантиката на тялото — двойна брадва, и главата-слънце е вече изяснена. В поза с разтворени или вдигнати нагоре ръце е изобразявана често Великата богиня, но и царят жрец. Върху златния шлем от Бъйчени и сребърния наколенник от Аджигьол така е представен владетелят, държащ инсигниите на властта. С разтворени ръце са изобразени и итифалическите фигури в графитите от къснобронзовата или ранножелязната епоха, представени върху скален къс, намиращ се в м. Цогар на 11 км северозападно от с. Руса, близо до Кавала (обр. 6)[30]. Както споменах, в определени обредни ситуации царят е поемал напражението по триделната вертикална ос и се е отъждествявал със световното дърво. Именно в такъв момент е изобразен и орфикът върху глинения кратер. В представения жест — вдигнати към Слънцето за възхвала ръце с разтворени длани, е вложена и много силна соларна идея[31].

В последната сцена от средния фриз на кратера от Душанци са включени три човешки фигури (обр. 2). Две от тях са застанали анфас и имат лабрисовидни тела. Ръцете им са разперени настрани, сгънати в лактите и са с разтворени длани. Ходилата на краката са предадени в профил, така сякаш фигурите се придвижват надясно (за зрителя те се движат наляво). Пречупената стойка подсказва, че персонажите са изобразени в момент на вихрен танц. Третата фигура е представена в профил. Главата ѝ е предадена като орлова — соларен знак с остър клюн. Ръцете, леко сгънати в лактите, са протегнати пред тялото с разперени пръсти, като че ли човекът изрича заклинания. Вече споменах за семантичното тъждество между орела, владетеля и бога Слънце. Подобна представа е фиксирана най-добре в лика на големия орел, захапал в човката си риба и държащ в ноктите си заек, идентичен с Бога и застаналия пред него малък орел (царя орфик). Тези образи се срещат върху сребърните гобелета от Железни врата, № 1 от Аджигьол, Рогозен и върху ритуалните шлемове от Перету и Детройт. И върху махайрата от Алтимир (обр. 3г) хищните птици са свързани със соларен знак. Орловата глава на персонажа от кратера е сходна с главите на орлите, гравирани върху махайрата от Софрониево (обр. 3в). Очевидно пред нас е ликът на владетеля орфик, тъждествен със Слънцето и изричащ напевни слова, с които ритмизира Космоса.

Уникална засега е една биконична урна с три букела и дръжка, намерена в селищна могила до Нова Загора и датирана през XI в. пр. н. е.[32] Върху долната част на шийката, между букелите и дръжката, са вързани четири двойки антропоморфни фигури, инкрустирани с бяла паста (обр. 4а). В случая фигурите, тъждествени със световното дърво, са изобразени в момент на танц[33]. Всъщност през древността чрез самата поза — вдигнати или разперени ръце, е представян свещен танц[34]. Описаните изображения от новозагорската урна са смислово сходни с двете мъжки фигури върху кратера от Душанци. Известно е, че мимическите танци, съпроводени с мелодекламация, възхваляваща Бога, са били широко разпространени в тракийската орфическа култова практика[35]. Сведения за подобни обреди са съхранени в произведенията на някои антични автори. В книга VI на „Анабазис“ Ксенофонт описва как траките под звуците на флейта затанцували въоръжени, имитирайки двубой. Символичният победител свалил оръжието на противника и изпял химн в чест на Ситалк[36]. Според покъсното сведение на Павзаний Аполон бил наричан от делфийците също така Ситалк[37]. С други думи, това е едно от тракийските названия на соларния Бог. Много показателна е и глосата в речника на Хезихий, която гласи, че Залмоксис е Кронос, танц и

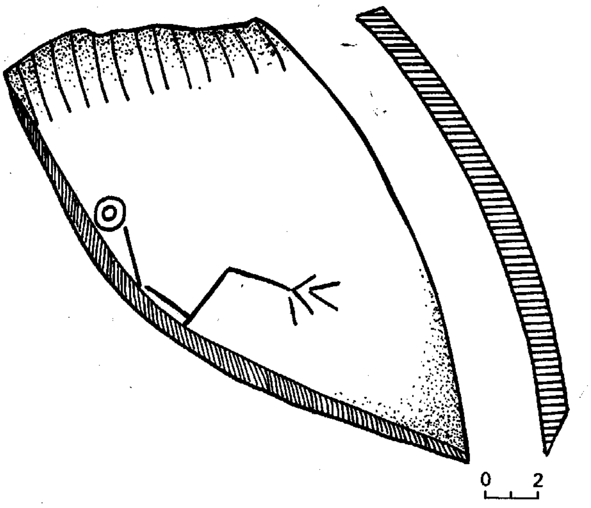

7

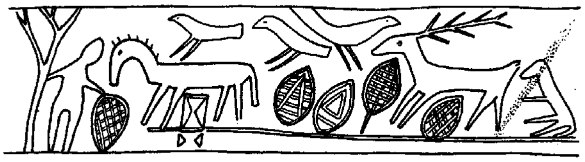

8

● *Обр. 7. Фрагмент от кратера от Душанци. Fig. 7. Fragment du cratère de Dušanci.*

● *Обр. 8. Ритуална сцена върху глинен олтар от Дрен. Fig. 8. Scène rituelle sur l'autel d'argile de Dren.*

песен[38]. Идеята е ясна. Танцът и песента с техния постоянен ритъм са подреждали света и са го предпазвали от заплашващия го хаос. Траките са възприемали божествените ритмизирани слова и движения като тъждествени със същността на ураническия Бог. Затова те са носели и неговото име — Ситалк (Аполон в елински превод-означение) или Залмоксис. Върху кратера от Душанци очевидно е представена внушителна ритуална сцена. Царят жрец с орлова глава изрича напевни заклинания. Пред него двама орфици с лабрисовидни тела танцуват свещения танц в чест на Слънцето. При своите стъпки посветените се ръководят и от ритмичните движения с ръце на мелодекламиращия владетел. Общението с Бога е пълно.

Съхранена е рисунката на още един фрагмент от кратера, който обаче не е бил вграден в реставрирания съд (обр. 7). За съжаление не може да се установи нито къде би трябвало да бъде фрагмента, нито какво е изобразено на него.

Много вероятно е върху средния фриз на кратера от Душанци да е представен цял един митичен разказ. Ние не бихме могли да го реконструираме надеждно, тъй като някои от фрагментите, върху които може би също е имало сцени, липсват, а местоположението и последователността на тези, вградени във възстановения съд, не са сигурни. Грънчарят, изобразил свещените сцени, вероятно е бил посветен в орфическите тайнства. Всъщност изглежда, че положението на придворните тракийски майстори съвсем не е било принизено. Иначе би ли посмял торевтът Дислойас да сложи своето име редом с това на Котис I върху фиала № 29 от Рогозенското съкровище? В това няма нищо чудно, стига да не се мисли от съвременната позиция на човек, презиращ ръчния занаятчийски труд. Представените върху глинените съдове от ранножелязната епоха фигури и сцени като идея предхождат и са тясно свързани с появилите се от края на V в. пр. н. е. насетне образи върху тракийските сребърни съдове.

Изобразяването на ритуални сцени върху изделия от глина съвсем не е изолирана практика. Интересна фигурална композиция е представена и върху друг тракийски култов паметник. Той е намерен в м. Средна могила до с. Дрен, Пернишко, заедно с две фигури на овни и една на примитивно изобразен човек. В местността се открива керамика и има следи от зидове[39]. Интересуващият ни предмет представлява фрагмент от квадратен глинен жертвеник с кръгла кълбовидна вдлъбнатина, в която е горял свещеният огън и вероятно са се правели възлияния. Датировката на паметника, съобразена с археологическия контекст, е IV—III в. пр. н. е. От външната страна на олтаря на пет места са щамповани различни части от една и съща сцена, която обаче никъде не е отпечатана цялостно. Тя представлява ритуално шествие на животни (обр. 8). Най-вляво е изобразена права човешка фигура, която с лявата си ръка се е хванала за едно дърво, а с дясната се е опряла върху яйцевидна елипса с диагонално пресичащи се линии. В сцената са включени още четири подобни елипси, които вероятно обозначават дървета или храсти. Пред човека е представен кон. Под животното има лабрис, а над него — орел. Следват три елипси, над които летят два орела. После е изобразен елен с елипса под него, а зад елена неумело е представено куче. Ритуалното шествие на коня, елена и кучето с трите летящи над тях орела донякъде напомня изображенията върху тракийските сребърни гобелета, където последователно са представени два елена (единият винаги осмокрак) и козел.

Описаната сцена се тълкува добре при съпоставка с писмените данни на античните автори. В IV Питийска ода на Пиндар се казва как на брега при устието на Аксинския понт се появило стадо от пурпурни тракийски бикове. Там аргонавтите намерили и новоизграден вдлъбнат каменен жертвеник[40]. Това описание е най-древното свидетелство за идващото само̀ жертвено животно[41]. Около седем столетия по-късно в своите съчинения реторът Филострат говори как глиганите, сърните и други горски животни се отправяли доброволно на двойки или тройки към жертвеника на хероса Рез, „принасяли се в жертва, без да ги връзват и сами се подлагали на ножа“[42]. Описаната по-горе ритуална сцена върху жертвеника от Дрен е ясна. Шествието на жертвените животни (кон, елен, куче) е изобразено именно върху олтаря, тъй като там се е извършвало и самото жертвоприношение. Представената човешка фигура еураническият Бог. Вляво от него е изобразено световното дърво (може би в случая тъждествено на Великата богиня). Несъмнено обречените животни отиват доброволно при Бога, където те ще бъдат разсечени с щампования под коня лабрис. Всъщност лабрисът показва, че глиненият олтар е бил поставен в царското орфическо светилище. Изобразените в горната част на фриза три орела бележат върховната степен на триделния Космос — небето. Възможно е и сцените върху сребърните гобелета, за които вече стана дума, да представляват също така жертвени шествия — елените и козелът сами отиват към соларния Бог, представен в образа на орел, където те ще бъдат разкъсани.

Долният орнаментален пояс на кратера от Душанци е разположен върху столчето на съда (обр. 2). Той обозначава подземния свят. Врязаните четириъгълници са хтоничен символ. От друга страна, представените V-образни насечки и зигзаговидната линия напомнят украсата на змия. И в тракийските сребърни гобелета най-долното хтонично ниво на Космоса е обозначено именно чрез змийски люсповиден орнамент.

В заключение може да се каже, че кратерът от Душанци е един изцяло завършен тракийски орфически паметник, който засега е уникален. Сложността на тълкуваната по-горе материя е очевидна. Подобен интердисциплинарен анализ обаче е неизбежен, когато от дистанцията на нашето време се опитваме да възстановим как траките са възприемали и осмисляли околния свят и как са взаимодействали с него.

[1] Изказвам благодарност на А. Милчева, Г. Китов и П. Теодосиев, които ми предоставиха кратера за обнародване.

[2] Избягвам словесното описание, тъй като приложените илюстрации са напълно достатъчни. Поважните символни знаци и всичките сцени ще бъдат подробно разгледани и анализирани при опита за тяхното тълкуване.

[3] Срв. Larousse Encyclopedia of Prehistoric and Ancient Art. P. Hamlyn, 1970, 290.

[4] Срв. Н. Гиздова. Гальштатская керамика крепости Цепины. — Thracia, III, 1974, 115—124.

[5] Предметите са обнародвани от Т. Герасимов (вж. бел. 20) и ще бъдат анализирани подробно при интерпретирането на сцените върху кратера.

[6] М. Чичикова. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. — Археология, 1968, 4, 15—27.

[7] За датирането на кратера спомогнаха и консултациите ми с Р. Георгиева, А. Бонев и А. Гоцев. Р. Георгиева е склонна да приеме датировка VI—IV в. пр. н. е.

[8] И. Маразов. Златният предмет в архаичната култура. — Изкуство, 1985, 8, 31—39.

[9] За тракийския орфизъм подробно вж. А. Фол. Тракийският орфизъм. С., 1986; А. Фол. Политика и култура в древна Тракия. С., 1990; А. Фол. Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей. С., 1991 (под печат).

[10] И. Маразов. Златният предмет...

[11] А. Фол. Докласическа Гърция и светът на траките. — Проблеми на културата, 1988, 3, 3—14.

[12] И. Маразов. К иконографии и семантике росписей Казанлыкской гробницы. — Pulpudeva, 2, 1978, 367—381.

[13] В. Топоров. Древо мировое.—Мифы народов мира. Т. I. М., 1980, 398.

[14] Н. Теодосиев. Хиерон орос. — Култура, 1990, 6, 58—76.

[15] За всички посочени в статията махайри вж. Б. Николов. Голямата чаша от Рогозенското съкровище. — Археология, 1987, 3, 38—46.

[16] А. Фол. Тракийският Дионис...; Н. Теодосиев. Свещената игра на орфиците. — Култура, 1990, 2, 64—78.

[17] А. Фол. Трета година „Гетика". — Изкуство, 1984, 4, 24—28.

[18] А. Фол. История на българските земи в древността. Ч. I. С., 1981, 166—167.

[19] A. Vulpe. Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabikultur. — Dacia, XXX, 1—2, 1986, 61, 87.

[20] Изброените изображения са публикувани от Т. Герасимов: Келтски култови предмети от България. — ИАИ, XXIII, 1960, 165—204; Глинена плочка с образ на божество. — ИАИ, XXXI, 1969, 246—247; За хронологията на келтските култови паметници от България. — ИАИ, XXXIV, 1974, 5—20.

[21] Plutarchus. De Is. et Osir. 30, p. 363A (Ziegler); Proclus. In Eucl., p. 166, 25, p. 173, 11 et p. 174, 2 (Colsin).

[22] А. Фол. Тракийският орфизъм...; Н. Теодосиев. Свещената игра...

[23] И. Маразов. Богът-бик и богинята-пчела от Чатал Хюйюк — началото на един мит. — Изкуство, 1981, 9—10, 51—63.

[24] Larousse Encyclopedia ..., 250; Civilization of the Ancient Mediterranean. Greece and Rome. Vol. III, New York, 1988, 1750—1751.

[25] А. Шопова. Глинен съд със закодирана информация за бесите.—Тракийска култура в Родопите и горните поречия на реките Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 81—86.

[26] И. Венедиков. Медното гумно на прабългарите. С., 1983, 127—128.

[27] И. Маразов. Хиерогамията от Летница. — Археология, 4, 1976, 1—12; Н. Теодосиев. Свещената игра...; Н. Теодосиев. За четенето и датировката на надписа от Кьолмен. — Нумизматика, 1990, 2, 3—8.

[28] Н. Теодосиев. Хиерон орос...

[29] И. Маразов. За семантиката на изображенията в гробницата от Свещари. — Изкуство, 1984, 4, 28—38.

[30] Δ. Τριανταφυλλος. Μεγαλιζικα μνημεια και βραχογραφιαι εις την Δυτικην Θρακην. AAA, VI, 2, 1973, 241—255; C. Bakiritzis, D. Triantaphyllos. Thrace. Athens, 1988, 69—70.

[31] А. Фол. Политика и култура..., 177.

[32] М. Кънчев. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. — Thracia, VI, 1984, 155—157.

[33] А. Фол. Трета година...

[34] И. Маразов. За семантиката...

[35] А. Фол. Тракийският орфизъм..., 126—127; А. Фол. Трако-илирийски сближения VIII—III в. пр. н. е. — Векове, 1990, 3, 48—55.

[36] Xenophon. VI, 1, 5—7 (Masqueray).

[37] Pausanius. X, 15, 2 (Jones).

[38] Hesychius. s. v. Zalmoxis (Alberti).

[39] З. Радонов. Култови паметници в Окръжния музей — гр. Перник. — Археология, 1965, 4, 50—53.

[40] Pindarus. Pyth. IV, 205—206 (Maehler).

[41] А. Фол. Тракийският орфизъм..., 87; А. Фол. Цветът на обреда. — Изкуство, 1990, 6, 40—43.

[42] Philostratus. Her. III, 16—17 (Westermann).

La cratère de Dušanci (analyse culturo-historique et interprétation)

N. THEODOSSIEV

(Résumé)

Le cratère en question est découvert en 1972 dans un tumulus démoli près du village Dušanci, département de Pirdop (au Sud de Stara Planina). Il se conserve au Musée National Archéologique à Sofia, inv. No 8247. Il est travaillé au tour et répète la forme des vases grecs en argile. Le cratère date de la deuxième moitié du VIIe—IVe s. av. n. è.

La forme et l'ornementation du cratère expriment la conception thrace de la structure du Monde. Le plus haut niveau du modèle vertical cosmogénique — le ciel, est présenté par la frise ornementale près de l'embouchure du vase. On y trouve des signes solaires, des images de l'arbre mondial, un labrys et une figure humaine dont la tête est remplacée par un signe solaire. La dernière image peut-être représente la figure de la divinité thrace uranienne — le Soleil.

La frise au miliau du cratère est formée par des figures anthropomorphes et zoomorphes. Sous l'une des anses on voit le souverain orphique en cavalier. C'est une des plus anciennes représentations figurées du roi thrace cavalier. Le corps du cheval a la forme d'un labrys. De la même manière sont présentées et les figures humaines sur certains objets cultuels thraces. Ainsi on a signalé le fond royalsacerdotal des personnages figurés.

L'image suivante représente la Grande Déesse comme Potnia teron. La figure de la déesse et du rapace chtonique près d'elle sont très schématiques. On trouve l'image de la Grande Mère et sur la frise d'une urne en argile provenant de la ville Velingrad (dans le Rhodope) datant du VIe—IIe s. av. n. è. Ici la Mère Terre prend part dans une scène de hiérogamie.

Sous la deuxième anse on voit le souverain orphique avec le corps labrysoforme, la tête en signe solaire et les bras étendus avec des paumes largement ouvertes. Cette pose du roi-prêtre imite la position de l'arbre mondial. De la même façon sont présentés et les personnages anthropomorphes itiphaliques dans les graffitti des rochers en Thrace Sud-Ouest.

La dernière scène rituelle comprend trois figures. On voit le roi-prêtre de profil, sa tête en forme de tête d'aigle, les bras étendus en avant au moment de la mélodeclamation. En face de lui se trouvent deux mystes dansants avec des bras étendus. Certains auteurs anciens donnent la description des semblables danses thraces sacrées. Cette scène trouve sa place dans la pratique de culte du orphisme.

Une scène rituelle très intéressante est présentée sur un autel en argile provenant du village Dren, département de Pernik (Bulgarie Occidentale) — on voit la procession des animaux sacrificiels. Des telles processions ont été mentionnées par Pindare et Philostrate.

Le plus bas niveau chtonique du Monde est représenté par l'ornementation sur le pied du cratère.

За интерпретацията на каничка № 155 от Рогозенското съкровище

ТОТКО СТОЯНОВ

Изминаха четири години от откриването на „сензационното“ съкровище от Рогозен. Интересът към него в нашата и световната научна и културна общественост беше в основата на проведените научни дискусии, научни конференции и изложби в редица страни. Успоредно с това вече е налице и солидно количество от научни публикации, в които голяма група български и чужди специалисти взеха отношение по цялостните или отделни проблеми, които поставя пред изследователя тази изумителна по количество, разнообразие на форми и украса находка[1].

Сред всички съдове на заслужен интерес се радват осемте канички, украсени с многофигурни релефни композиции. Може би с основание издателят на находката Б. Николов нарича една от тях, № 155, най-характерна. Както е известно, представени са две почти огледални изображения на женска фигура, яздеща настрани върху лъвица (?), и между тях лъв разкъсва елен (обр. 1а).

Анализът и интерпретацията на този съд и излагането на някои по-общи съображения за характера на находката от Рогозен, както и на тракийската култура в синхронния ѝ период са предмет на настоящата статия.

В публикациите до този момент каничка № 155 е била обект на по-специално внимание от страна на няколко автори. В изданията, посветени на първичната публикация на цялото съкровище, Б. Николов прие, че тук е представена Великата богиня Бендида като ловджийка. Авторът е на мнение, че заедно със сцената — борба на две животни — цялото изображение върху каничката е творение на тракийски майстор и няма паралели в изкуството на Изтока и гръцкия свят[2]. В по-късни издания на съкровището авторът е малко по-предпазлив и квалифицира антропоморфния образ като Великата богиня майка[3].

За интерпретацията на изображенията върху кана № 155 Ив. Венедиков припомня фригийската легенда за Кибела, предадена от Диодор (III, 58—59). Авторът смята, че тази легенда (според която, в скръбта си по Атис, Кибела стигнала заедно с Аполон страната на хипербореите) била добре позната в Тракия и появата на богинята в съда от Рогозен е обяснима. Но трибалският майстор я представил малко по-различно — с лък и стрели, т. е. с атрибутите на Артемида. Тези атрибути, представянето ѝ върху лъвица и сцената с лъв, нападащ елен, характеризират според Венедиков богинята като ловджийка и покровителка на дивата природа. Авторът не се съмнява, че тази каничка „с образа на Тракийската Кибела е сред най-късните паметници на торевтиката, принадлежали на трибалския династичен двор, в които художникът достигнал добро познаване на човешката анатомия и умение в представянето на облеклото“. За това свидетелствува според него и позлатяването на отделни детайли от изображенията на богинята и животните. Като се има предвид общата постановка на автора за времето, в което са могли да бъдат създадени тези паметници (категорично в Северозападна Тракия), то датата на каничката следва да е в годините преди похода на Александър Велики срещу трибалите през 335 г. пр. н. е.[4]

Според П. Цацов въпросът, дали се касае за Бендида или Артемида, е второстепенен и античният наблюдател едва ли се е замислял върху това, сцената е леснозразбираема и се вписва в типични за тракийското изкуство структури като „Сила и преодоляване“, изказана чрез метафората „Лов и плячка“. Изображението показва съзнателна и добре овладяна контаминация на изобразителни елементи, познати отчасти от Изтока, отчасти от Гърция[5].

За Ив. Маразов и двете идентификации — Бендида и Кибела, са частични, не „покриват изцяло семантичния спектър на единния изобразителен текст“ и затова приема по-общия термин „Велика богиня“. Полагайки в основата на своята интерпретация структурния анализ, авторът търси основните позиции в изобразителния текст. Установява използването на зооморфен и антропоморфен код. Представената върху лъвица богиня вероятно е „царицата на тракийския пантеон“ — може би Артемида Базилея, спомената от Херодот (IV, 33). В представеното в основата на дръжката човешко лице Ив. Маразов предлага да видим загатване на „герой“ (от типа на Херакъл) — партньор на богинята, семантично тъждествен на лъва в централната сцена. Смисълът на последната — мотивът „лов на елен“ — се търси в посока на безспорна брачна символика. И така, богинята „присъствува на брачната церемония, от една страна, в качеството си на девица-ловджийка, а от друга, в качеството си на матрона, покровителка на брака и съпругите... чрез удвояването се подчертава нейната функционална двойственост“. Все пак авторът приема, че брачният преход, визиран от майстора на вазата, може да бъде код за всеки друг преход и оттук каничката би могла да бъде използвана като ритуален съд за всеки празник, свързан с преходен момент — календарен, брачен, инициационен, консекрационен[6].

Според Р. Ходинот каничките с фигурална украса са със сигурност оригинални тракийски произведения. Богинята от кана № 155 и тази с клонка в ръка от № 157 са според него изображения на тракийската богиня Бендида. Разглеждайки данните, които новото съкровище от Рогозен поднася за тракийската религия, авторът приема, че удвояването в споменатите кани и ритона от Поройна са белег за отражението на характерната за индоевропейците дуалност, както и подчертаване на важността на женския божествен персонаж. Според Р. Ходинот царският статус на Бендида е демонстриран в кана № 155 чрез ездата върху лъвица — съпругата на царя на животните[7].

Систематизирайки натрупаните мнения, Ал. Фол фактически изложи и своето ста-

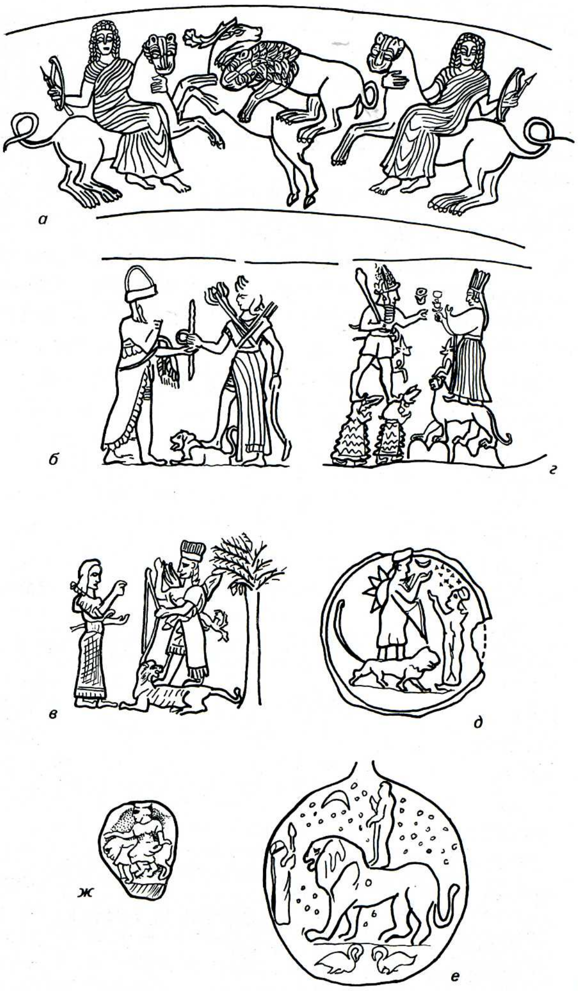

1

● *Обр. 1. а) Рисунка-разгъвка на композицията върху каната; б) Стенопис от двореца в Мари, Месопотамия; в) Асирийски печат; г) Детайл от процесията на божествата в скалното светилище при Язълкая; д) Сребърен медальон от Зинджирли; е) Оловен медальон от Ефес; ж) Монета от Кизик. Fig. 1. a) Dessin déplié de la composition sur le broc; б) Fresque du palais à Mari, Messopotamie; в) Cachet assirien; г) Détail de la procession des divinités dans le sanctuaire de rocher près de Jazălkaja; д) Médaillon en argent de Zindžirli; е) Médaillon en plomb d'Ephèse; ж) Monnaie de Cyzique.*

новище: „Допустимо е... образът да възпроизвежда малоазийската Кубаба-Кибела, ...но това няма да промени общата идея за богинята, сред чиито имена освен Бендида и Кибела стоят Котито, Артемида, Артемида-царица, Зеринтия и пр. Тези имена са „преводи-означения“ на основните функции и техните локални акценти. Облеклото на богинята, както и сцената лъв напада елен, която разделя двете изображения върху съда, са познати от други тракийски изделия и са достатъчни, за да обяснят търсеното внушение. Пред нас е покровителката на животните и на дивата природа, персонифицираната идея за хтоничното начало.“[8]

Съпоставени, цитираните мнения показват немалки различия в определяне името или характера на главния персонаж в разглеждания съд от Рогозен. По отношение на етнокултурната атрибуция мненията като цяло сочат тракийския му произход. Съгласно с общата датировка на съкровището, предложена от Б. Николов, този съд би могъл да има най-късна дата средата на IV в. пр. н. е.[9] Ал. Фол е убеден, че тази каничка, както и № 154, 157—159 са „най-доброто доказателство за силните синкретични явления в тракийското изкуство десетилетия до елинистическата епоха, защото са произведени и трезорирани далеч преди заравянето на Рогозенското съкровище“[10]. По-горе бе посочено и мнението на Ив. Венедиков, че, макар и сред най-късните паметници от съкровището, и тази каничка датира отпреди 335 в. пр. н. е. Прави впечатление, че в статията на Ив. Маразов — най-разгърнатият опит за интерпретация на кана № 155 — липсват връзката с времето на създаване на паметника, иконографският архетип, средата на създаване и функциониране. В статията на същия автор, приложена към каталога, представящ съкровището в ГФР, е посочена обща крайна дата на находката от Рогозен около 340 г. пр. н. е.[11], което означава, че това е най-късната възможна дата за дискутирания съд. Остава впечатлението, че тракийското митологическо мислене е в състояние чрез местния майстор да създаде фигурална композиция като тази върху каничката и век-два по-рано, и примерно толкова по-късно. Липсата на по-точна хронологическа позиция на съда ни лишава от възможността за по-прецизно определяне на политическата и културната среда и ситуациите, в които съдът и комплектът като цяло са създадени и функционирали.

Пътят за добиването на тази информация минава според нас през иконографския анализ на паметника[12]. Бивайки знакова система, изработена в продължение на дълги периоди от време, иконографията отразява еволюцията на идеите (най-вече религиозните) и от тази гледна точка всяко статуарно, релефно, монетно и пр. изображение няма и не може да има случаен характер, особено когато става дума за произведения на торевтиката[13]. Оптималният анализ с цел установяване на иконографската схема, мястото ѝ в исторически развила се (и обективно обусловена) изобразителна идея, в конкретни исторически, географски и културни реалии би дал възможност да характеризираме най-обективно един важен паметник, считан за тракийски, и по този начин да допринесем за по-точна и по-пълна характеристика на културните процеси в Тракия и тракийското общество в определен период от тяхната история.

Преди анализа на иконографската схема е подходящо да се посочат някои пластически и стилови особености, които могат да послужат като отправна точка за интерпретацията на паметника. Въпреки че майсторът се е стремил към идентично, огледално представяне на богинята, между двете ѝ изображения има различия, дължащи се на начина му на работа — т. нар. техника „репусѐ“. Вероятно изображението ѝ е било получено чрез отпечатване с един по-общ печат, даващ гладки повърхности. Релефни подробности, например като диплите на дрехата, са били добавени после чрез доработване със свободна ръка с подходящо „длето“ със заоблен връх[14]. По тази причина посоката и комбинацията от гънки при двата образа на богинята са различни. В горната част на тялото те са приблизително еднакви (и огледални), но от кръста надолу поради различията в позициите ако в дясното изображение (за зрителя) гънките изглеждат приемливи, то в лявото те са неестествено предадени. Най-вероятно торевтът е имал печат само за фигурата на богинята[15], а после е добавил със свободна ръка фигурата на „лъвицата“. В такъв случай са обясними съществуващите различия в общия контур на всяко от животните — например при опашките (обр. 2), изпуснатият преден крак на едно от животните и пр. На това се дължи и фактът, че в дясното изображение на богинята дясната ѝ ръка е представена до под лакътя, а в другия образ тя изцяло е закрита от шията на лъвицата. Дланите, с които богинята обхваща в двата си образа шията на животното, са очевидно хиперболизирани и грубо предадени (обр. 1а и 3). Обратно, дланта, в която богинята държи лък и стрела, е много по-пропорционално и реалистично предадена, което подсказва, че е част от образа, получен от печата. Но доработването и несръчното допълнително гравиране личи и при стрелата в ръката на богинята. Двете ѝ части просто не сключват необходимата права линия[16], а лъкът е хванат под средата, където е ръкохватката му (обр. 1а, 3). Добрите пропорции като цяло, лекият ракурс със сполучливо предадените кръстосани крака, на основната част от образа на богинята сочат, че е копиран прототип, изработен в духа на елинския пластически канон. Трябва да се отбележи и начинът на представяне на главата на лъвицата. В нашата литература съществува мнение, че в типичните за тракийската торевтика паметници с изображения на лъв главата се представя в профил или във фас, „гледана отгоре". Тук обаче въпреки схематизма тя е представена леко в ракурс и с малко надигнат напред и нагоре долен край на муцуната[17], така че като цяло е налице впечатлението за леко извитата, но естествено глава на животното. Всичко това подсказва, че изображението на богинята, яздеща лъвица, е възпроизведено от/по първообраз, несъмнено принадлежащ на ателие с развита пластична традиция. По-трудно е да се предположи с някаква доза сигурност, дали първообразът е бил релеф или статуя.

За покриване на някои части от изображенията е използвана техниката на листовото позлатяване, която е безспорно традиционен способ за тракийската торевтика[18].

Въз основа на направените наблюдения може да се заключи, че разглежданата каничка е изработена от тракийски майстор в ателие във вътрешността на Тракия. В техническо и стилово отношение, както вече е посочено в някои публикации, се долавя близост с апликациите от Летнишкото съкровище.

При явните податки за копиране или заимстване от някакъв иконографски първообраз естествено е важно да се види какъв може да бъде той, каква е неговата среда и времето на създаване и битуване.

Преди да се впуснем в това нелеко дирене, ще се спрем на човешката глава, представена в основата на дръжката на каната, тъй като в интерпретацията на Ив. Маразов тя придобива особено значение. Според него „това голобрадо лице, заобиколено от схематично предадена кожа, би могло да възпроизвежда един широко разпространен във варварските изкуства иконографски тип: Херакъл, наметнал на

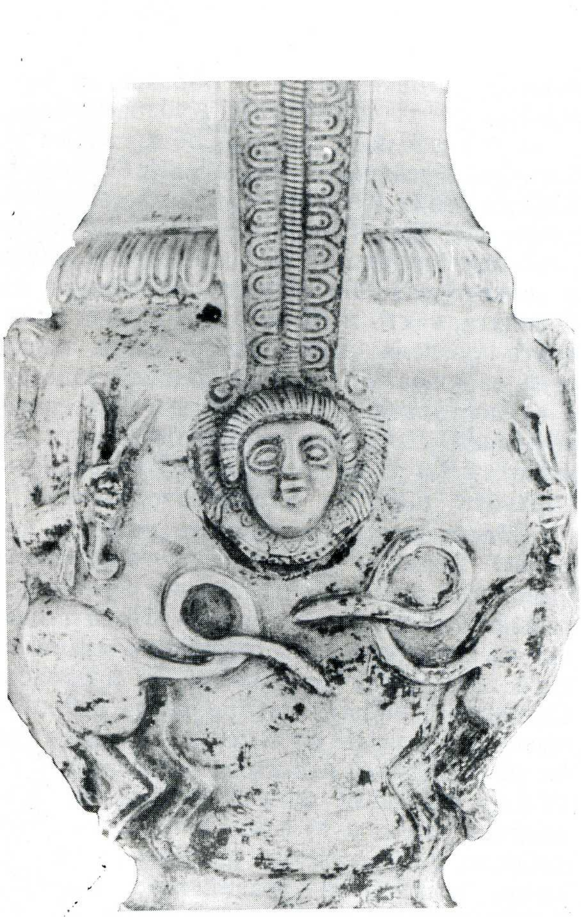
2

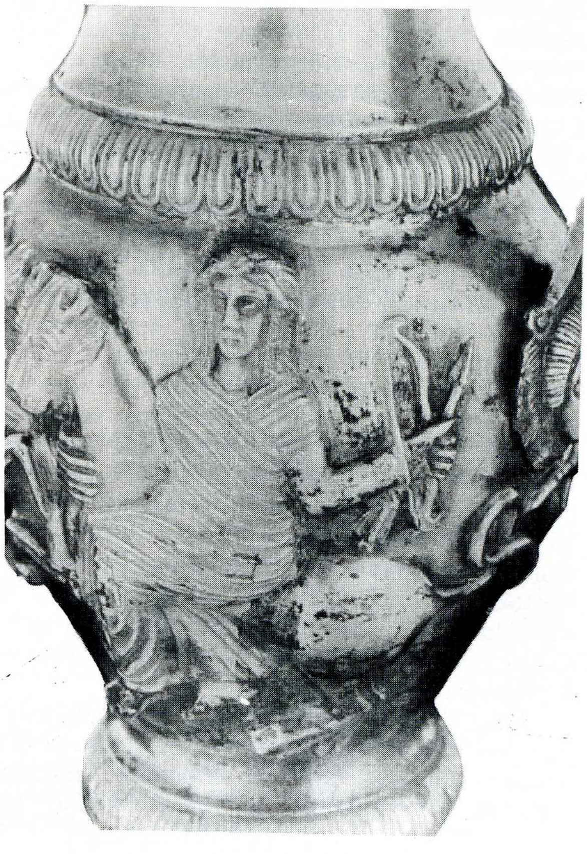
3

- *Обр. 2. Кана № 155 (детайл). Fig. 2. Broc No 155 (détail).*
- *Обр. 3. Кана № 155 (детайл). Fig. 3. Broc No 155 (détail).*

главата си пастта от кожата на убития Немейски лъв“[19]. Дори да приемем, че той може да бъде голобрад, при положение че тракийският торевт го схваща именно като „знак“ на „мъжкото“, възниква въпросът, защо няма и следа от опит да се представи лъвската муцуна над челото, което да възбуди съответните асоциации? Нещо повече, под главата вместо завързаните лапи на лъва (както е например при бронзовата апликация от Вергина с голобрад Херакъл)[20] е представена „огърлица“ (?) от полукръгчета с точки (обр. 2)[21]. Ако все пак майсторът е искал да загатне „мъжкото начало“ и да го включи в общия текст, не е ли по-логично да го е направил както при каничка № 159, където под главата от дръжката, отдолу, вече върху изобразителното поле, е представено бюстово изображение на жена (богиня?)[22]. Тези съображения сочат риска от възприемането на разглежданата интерпретация, а оттам и връзката с основната сцена, развита върху тялото на каната. Като се добави и фактът, че лъвът атакува елен, а авторът го третира като сърна (поне в тази част, където това му е необходимо), струва ни се, че идеята за половите опозиции в композицията е съмнителна. И още, твърде е възможно богинята да язди не лъвица, а пантера, което още повече поставя под съмнение „опозициите“. На този въпрос ще се спрем отново по-долу.

Мотивът богиня, яздеща реално или фантастично животно, е един от многобройните, за които се предполага, че влизат в репертоара на минойското изкуство под влияние на културните връзки с Близкия изток. В Крит той бил адаптиран бързо към спецификата на местните религиозни представи. Появата му датира към началото на късноминойската епоха и може да се илюстрира с печати от Агия Триада и Гурния, представящи седнала настрани богиня в типично минойско облекло, с ръце в жест на приемане на адорация, върху фантастично животно („вавилонски дракон“?) в ход надясно. Подобни изображения се появяват и на континента[23]. От Микена произхожда пръстен, в чието изображение богиня язди по сходен начин животно, подобно на това от Агия Триада, но то вече може да се определи като „грифон“ без крила[24]. Раздялата с фантастичното животно е фиксирана в малко по-късни паметници. В късномикенски гроб при Карвати, Атика, (XIII—XII в.) е открита теракотова статуетка, представяща богиня на кон[25]. В литературата вече е посочено, че ездата върху фантастично или реално животно кореспондира с характерното за Изтока разбиране за господството на божеството над силите на природата[26]. Типът на богинята-ездачка преживява смутните векове на миграции и асимилации след рухването на Микенската цивилизация. В Кипър са открити статуетки, датирани XI—X в., които могат да се нарекат следовници на образа от Карвати[27]. На континента изображения на богини-ездачки се появяват със сигурност от VIII в. пр. н. е. нататък. В иконографско отношение паметниците на Артемида могат да се групират в три периода на развитие: VIII—VII в.; V—IV в.; елинистическата епоха. През първия условен период ясно се откроява приоритетът на схемата, представяща богинята на кон. В края на периода като локален вариант се появяват и изображенията на Артемида Тауропола върху бик. Паметниците от този тип допълват характеристиката на архаичната Артемида като една от наследниците на могъщите минойско-микенски Потнии-ездачки — господарки на живота и смъртта. Тенденцията за замяна на коня с елен (сърна) при паметниците от втория период е пряко свързана с появата на елена сред основните атрибути на Артемида през VI в. пр. н. е. и постепенното му излизане на преден план. Както при паметниците, представящи богинята като пешеходка, и при тези на ездачката тази промяна се обуславя от еволюцията в религията на развития полис. Важна роля изиграват литературата и изкуството особено на V в., които отразяват тези промени и представят олимпийските божества преди всичко с атрибутите, с които те постепенно се канонизират. През елинистическата епоха се разработват установените през V—IV в. иконографски схеми[28]. Сред известните досега паметници, представящи Артемида като ездачка, явно като неконвенционални и отражение на местните традиции могат да се посочат по едно изображение, представящо богинята върху грифон, лебед, петел и коза[29]. От значение за изложението понататък е и фактът, че в изображенията на богини-ездачки в минойско-микенските и ранногеометричните паметници те са без атрибути, включително и оръжия. По-късно за паметниците на диференциращата се постепенно Артемида първоначално много по-характерни са една или две факли. Лъкът и копието се появяват по-късно — едва към началото на V в.[30]

Известно е, че като наследница на древните Потнии Афродита също е представяна като ездачка на бик или кон, като в класическата и елинистическата епоха обичайните животни, яздени от нея, са лебед и козел[31]. Интересно е в такъв случай, че докато в инцидентното си представяне върху тези две животни Артемида се доближава до Афродита, то последната никога не се представя върху елен (сърна). Ездата върху грифон сближава Артемида с Аполон. Изображения обаче на Артемида или Афродита върху лъв досега не са известни. Следователно единствената възможност да се намери иконографският прототип на богинята от Рогозен остават паметниците на Кибела.

Трябва предварително да се уточни, че името Кибела е стесняващо понятие и тук се използва за удобство. Всъщност, ако се имат предвид зараждането и развитието на иконографията на богиня върху лъв и съответното ѝ семантично съдържание, много по-точно е да се употребява име Велика майка на боговете[32].

Началото на изследваната иконография отвежда отново към Близкия изток и по-точно Месопотамия от III хил. пр. н. е., когато в религиозните паметници на Елам, Шумер и Акад богинята на плодородието — Инана, Нинхурсаг, Нинту и др., започнала да се представя върху лъв[33]. Върху един цилиндричен печат от Суза (ок. 2500 г. пр. н. е.) през равни интервали три пъти е представена богиня, коленичила върху лъв надясно. При две от изображенията ѝ има астрални символи, а между две от тях е представена борба на животни — лъв напада бик[34]. Вероятно са представени годишните цикли, прерогативите на богинята върху природата и нейния кръговрат. Обръщаме внимание на този ранен паметник, тъй като се явява далечен на пръв поглед, но важен първообраз и основа за тълкуване на каната от Рогозен. В първия от трите образа богинята е въоръжена (зад гърба ѝ стърчи колчан) и вероятно е първообраз на по-късните изображения на акадската богиня на плодородието, любовта и войната — Ищар, асимилирала в образа си чертите на посочените по-горни богини от Месопотамия. Представянето ѝ права върху лъв, с лък и колчан може да се илюстрира със стенопис от двореца в Мари (ок. 1800 г. пр. н. е.) (обр. 1б) или асирийски печат от началото на I хил. пр. н. е. (обр. 1в)[35]. Ищар имала водещо място в асирийския, а после и в хуритския пантеон (под името Сауска-Шаушка), а чрез последния иконографията ѝ преминала и в хетските религиозни паметници. Така в класическия паметник на хетската религия — релефите от светилището при Язълкая, богинята Хепат е стъпила върху пантера в ход наляво, в центъра на огромна процесия от божества, срещу главния бог и неин партньор Тешуб (обр. 1г)[36]. Битуването на тази иконография на Ищар и сходните ѝ богини от Предна Азия може да се види и върху късноасирийски, урартски и др. паметници от първите столетия на I хил. пр. н. е. Тук може да се подчертае континюитетът в представянето на богинята, въоръжена с лък, например в сребърна апликация от Зинджирли, Северна Сирия (VII. в. пр. н. е.) (обр. 1д)[37]. Тази иконография достига и малоазийска Гърция. Серия от оловни медальони от края на VII — първата половина на VI в. пр. н. е., работени в Родос, Самос, Ефес и други йонийски центрове, показват константна иконографска схема — Великата богиня, стъпила върху лъв в ход наляво или надясно. Подчертана е астралната символика, а чрез лъва и водните птици под него — и прерогативите на богинята върху трите сфери от вертикалната структура на Космоса (обр. 1е)[38].

От друга страна, може би тук е мястото да се подчертае една особеност, изтъкваща спецификата в развитието на близкоизточната и елинската схема при изобразяването на богинята върху животно. В Егейския басейн, както бе посочено, още при появата си в минойския репертоар богинята действително язди животното, докато в азиатските паметници от III хил. до VII—VI в. включително се запазва старата схема, създадена във времето, когато човекът още не е познавал ездата. Целият екскурс дотук бе нужен, за да се види пътят, извървян във времето до IV в. пр. н. е., когато е създадена иконографията на Великата майка на боговете, яздеща настрани лъв или пантера, както и да се очертае ареалът на създаване, и по-важното, на битуване на тази иконография — земите, където се осъществява контакт на Елада с Изтока — Западна Мала Азия.

През последните години култът и паметниците на Кибела са обект на многобройни задълбочени изследвания. Заедно с капиталния труд на А. Грайо[39] те са добра база за набелязване на някои особености в иконографията и географското разпространение на дискутираните тук изображения. Обикновено всички автори, изследващи корените на иконографията на Кибела, сочат известието на Плиний[40], че Никомах нарисувал Майката на боговете, седяща на лъв. Предполага се, че времето на дейността му е около средата на IV в. пр. н. е., като не е известно къде е била изложена картината и липсват подробности за иконографията на богинята[41]. Другите паметници, които могат да послужат за определяне на евентуален иконографски прототип за Кибела от тракийската каничка, произхождат главно от Западна Мала Азия и са паметници на пластиката.

Вероятно най-ранни са образите върху два електронови статера на Кизик, една от

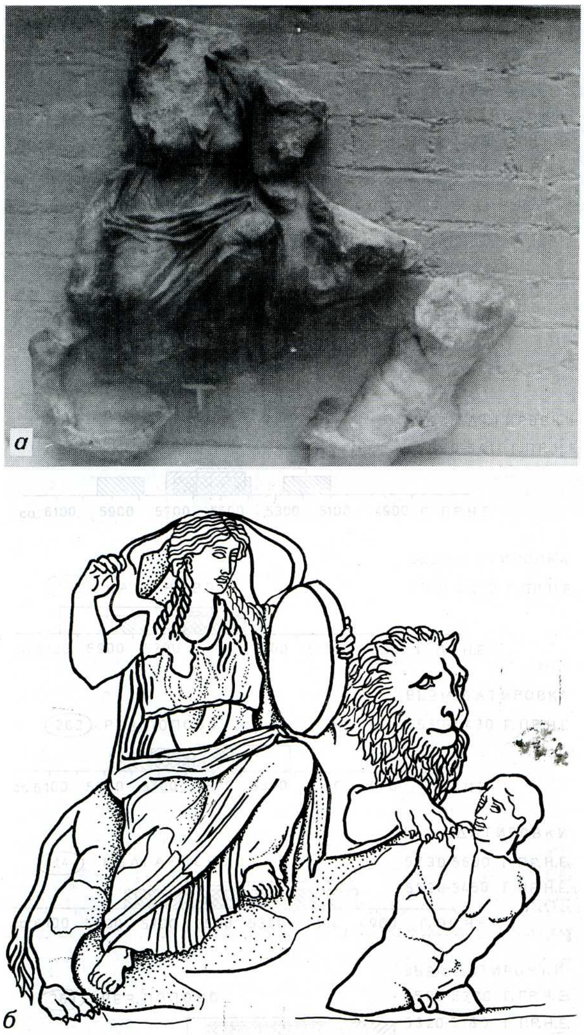

4

● *Обр. 4. а) Релефът на Кибела от Приена; б) Релефът на Кибела от Приена (възстановка). Fig. 4. a) Le relief de Cybèle de Priène; б) Le relief de Cybèle de Priène (reconstruction).*

най-ранните колонии на Милет и голям център на култа на богинята[42]. В единия от тях Кибела е представена върху лъв в ход наляво; в дълъг хитон, полуобърната напред; дясната ръка е над главата на лъва, а лявата подпряна на хълбока на животното; косите събрани на тила, увенчани с корона (обр. 1ж)[43]. При другата емисия богинята язди лъва също по женски, но тук той е представен препускащ надясно; в лявата ръка Кибела държи фиала над главата му, а в дясната не личи дали има атрибути[44]. Датирането на „кизикените“ е проблем, добре известен в нумизматиката. Двете емисии могат да се отнесат най-общо към периода 400—330 г. пр. н. е.[45] Въз основа на съобщението на Павзаний (VIII, 46), че при войната с Проконес (ок. 360 г. пр. н. е.) Кизик преместил от превзетия град златната статуя на Кибела Диндимена, Фр. Науман предполага, че втората от посочените емисии е свързана именно с тази придобивка за града[46].

Дж. Картър съобщава за непубликувана теракотова статуйка от Книд, представяща Кибела яздеща лъв по женски, датирана „не по-късно от“ 350 г. пр. н. е., като предполага, че отразява иконографията, разработена от Никомах[47].

Всички останали паметници, които могат да се привлекат като паралел, датират от елинистическата епоха, когато според изследователите на култа паметниците на Кибела, включително представящи я яздеща, се разпространяват по-осезателно в Егейския, Черноморския басейн и др. области на Стария свят[48]. Сред тях безспорно най-значими са релефните изображения на богинята от храма на Атина в Приена (обр. 4) и олтара на Зевс в Пергам (обр. 5), представящи я като участник в Гигантомахията.

Доскоро в литературата бе прието мнението, че касетите с релефни изображения от тавана на перистила на храма на Атина Палада в Приена са от II в. пр. н. е. (ок. 158 г.) и са инспирирани от изображенията на Пергамския олтар или друг по-ранен прототип[49]. Задълбочените изследвания на Дж. Картър доказаха, че целият ансамбъл принадлежи на първия период на храма, т. е. последните десетилетия на IV в. пр. н. е.[50] Това е съществено, като се има предвид, тъй да се каже, дидактическото значение на архитектурния облик на новозастроената Приена и храма на Атина за елинистическия свят като един от върховите образци на йонийската архитектурна школа, създадена от Питей. Към това трябва да се прибави и фактът, че разходите по строителството на храма били поети от Александър Велики, както свидетелстват посветителните надписи върху архитрава, един добре премислен пропаганден ход, безспорно допринесъл допълнително за известността на храма[51]. Анализът на релефите от касетите показа смелото сливане на утвърдени схеми от репертоара на класическата пластика с нови решения. В стилово и пластическо отношение се изявява особена близост с много от най-известните паметници на монументалната релефна пластика от късокласическата и ранноелинистическата епоха и особено с фризовете на друг шедьовър на малоазийската архитектура — Халикарнаския мавзолей[52]. Конкретно в изображението на Кибела новото, освен представянето на богинята върху лъв в монументален паметник, е нейната динамичност в сравнение с традиционните ѝ образи върху трон, флангиран от лъвове, както и включването на ездачката в общия контекст на Гигантомахията чрез активността на лъва. При предложената от Картър възстановка (обр. 4б) богинята не е въоръжена. Според нас обаче липсващата дясна ръка, която безспорно е била вдигната, би могла да държи освен воала и оръжие или поне е подготвила почвата за това като следващ етап в развитието на иконографията ѝ. Това става закономерно, като се имат предвид данните, посочени по-горе, за традиционното за Изтока представяне на богинята върху лъв, въоръжена. Тази идея става релефна и на фона на сравнението с образа на богинята от Пергам и по-значимите реплики от римската епоха. Казаното тук има за цел да открои и мястото на образа от Рогозен в историческото развитие и географското разпространение на изследваната иконографска схема.

Както е известно, олтарът на Зевс в Пергам се датира към 180 г. пр. н. е. Тук богинята е представена вече като пълнокръвен участник в битката. В лявата ръка тя държи лък (метален), а с дясната посяга към колчана със стрели (обр. 5)[53]. За някои учени представянето на богинята въоръжена изглежда странно и изразяват съмнение в това, че се касае за Кибела. Затова в някои издания дори се предпочита означението Рея. Целият преглед дотук показа закономерността в представянето на Великата майка на боговете по този начин именно в Мала Азия — на нейна земя.

Със своята известност двата монументални паметника безспорно са били обект на репликиране[54]. Статуята на богинята в Кизик и вероятното ѝ отражение в монетите на града също биха могли да бъдат обект на копиране. Сравнението на образа от Рогозен с тези паметници показва, че нито един от тях не е пряк прототип. Фронталитета в горната част на тялото и обръщането на краката напред показват най-голяма близост с образа от Приена (обр. 4) и донякъде на този от монетата на Кизик (обр. 1ж), но наличието на лък и стрела в ръката кореспондира повече с по-късния релеф от Пергам и източната традиция. Интересно е да се посочи, че по начина на езда, вдигнатата дясна ръка и прихващането на шията на животното с длан има най-голяма близост с Нереида от релефната украса на една база от колонадата на новия Артемизион в Ефес, завършен около 320 г. пр. н. е.[55] Във всички цитирани паметници обаче богините са облечени в хитон или хитон и химатион, докато дрехата на богинята от кана № 155 е по-специфична. Търсенето на паралели отвежда отново към паметници на йонийската пластика, но от късната архаика. Особената релефност на

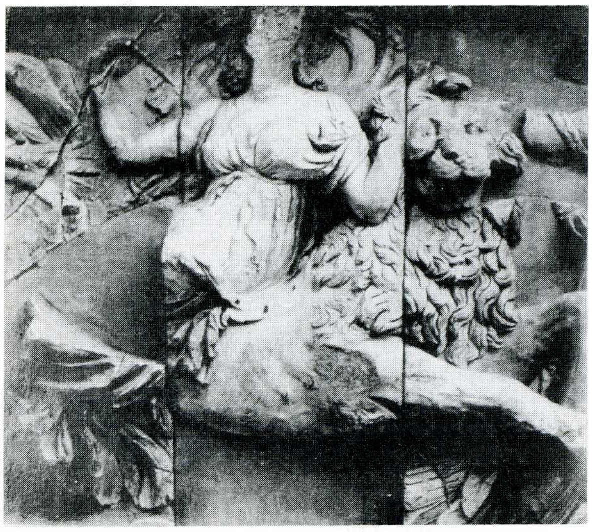

5

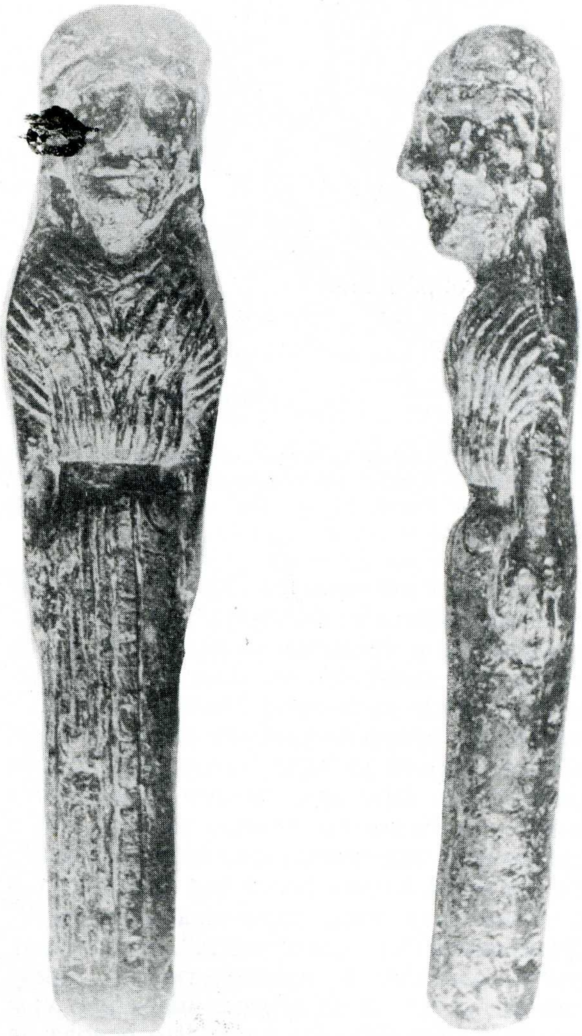

6

● *Обр. 5. Кибела от Пергамския олтар. Fig. 5. Cybèle de l'autel à Pergame.*

● *Обр. 6. Schleierträgerin от Ефес. Fig. 6. Schleierträgerin d'Ephèse.*

гънките на дрехата и пресичането им под ъгъл пред гърдите ни навежда на два варианта в интерпретацията на дрехата: 1. Специфична дреха, може би свързана предимно със сакралната сфера. Сходен „хитон“ с подчертани, успоредни гънки и къси ръкави, образувани от самата дреха, но с колан, носи т. нар. „Schleierträgerin“ от Ефес (ок. 570—560 г.) (обр. 6)[56]. 2. Представяне на късоръкавен хитон, покрит косо и само над едното рамо от силно надиплен химатион. Такива примери в архаическата и ранновласическата пластика има достатъчно[57]. Тук следва да се допусне, че при копиране на първообраза тракийският торевт ги е представил като една дреха. За някои български автори бе достатъчно да посочат, че облеклото на богинята от рогозенската каничка е сходно с това на женските персонажи от Поройна, за да се приключи с чисто тракийската атрибуция и на този въпрос[58]. Проблемът за облеклото на богинята остава открит, защото досега не разполагаме нито с достатъчно антични извори за специфичното в облеклото на тракийката, а античните паметници (преди всичко вазописта и отчасти пластиката) също не дават такава информация[59]. Освен това ритонът от Поройна е по-късен и по-скоро при него се заимства от Рогозенското изображение.

Спирално навитите дълги кичури коса на богинята, висящи един до друг с различна посока на спиралите (може би плитки?), придават специфика на прическата, подсилена от венеца, може би също от плитки. Изненадващо прическата на Кибела от кана № 155 намира паралели не сред известните паметници на пластиката от елинистическата епоха, а в една серия култови маски на богинята от римската епоха[60]. Може да се предположи и е обяснимо тези паметници да следват анатолийската (фригийската) традиция, пренесена и запазена в италийския култ през късноелинистическата епоха. Посочените особености на облеклото и прическата, представянето на богинята въоръжена подсказват, че освен отражението на елементи от водещи паметници на йонийската пластика в нейния образ са заимствани вероятно и чисто анатолийски традиции. В унисон с тях би било и представянето на богинята върху пантера. Тук трябва да се обърне внимание на доста удължената шия на животното, като се припомнят паметниците от Тасос и Троада (бел. 48 — № 1 и Тасос) и фригийската легенда, предадена от Диодор, според която пантерите са първите споменати животни, отхранили малката Кибела. Пантера е животното, върху което е стъпила богинята в релефа от Язълкая.

Тези наблюдения водят към предположението за мястото на производство на първообраза, от който е заимствано при създаването на каничката от Рогозен — културен център, в чиято продукция естествено се срещат и проявяват достиженията на йонийската и другите водещи елински школи в изкуството и анатолийските, и източните (в този период под знака на ахеменидската култура) традиции. Наличната засега информация позволява да се посочи като много вероятен такъв център Кизик. Статуята от Проконес и изображенията от статерите на града са сред най-ранните паметници, представящи богинята, яздеща лъв. Кизик е не само една от най-ранните милетски колонии в региона, но и един от най-ранните и крупни центрове на култа на Кибела[61]. Още по-важно се явява обстоятелството, че чрез своите високо ценени монети градът е бил може би най-значителният посредник в търговията с Тракия през V—IV в. включително и на Атина[62]. Големият икономически център експортирал вероятно и произведения на своите металообработващи ателиета. Още Б. Филов предположи, че сребърната амфора от Кукова могила би могла да е изработена в Кизик, хипотеза, която не е отхвърлена напълно и до днес[63]. Като част от група бронзови ситули, работени в ателие на Кизик, е определяна и ситулата от Васильово, Тетевенско, украсена от две симетрично поставени, огледални релефни изображения на Дионис върху галопираща пантера[64]. Епиграфските източници свидетелстват, че Кизик бил сред най-благочестивите колонии на Милет, като принасял сребърни чаши, най-често фиали, всяка година в светилището на метрополията — това на Аполон при Дидима[65]. Подобна дейност означава наличието на торевтични работилници в града. От друга страна, интересно е да се посочи, че в Сарди е документирано ателие на торевти именно в светилището на Кубаба. Предполага се, че тази практика във Фригия възхожда към традициите на хетска Анатолия, имащи паралел и в други съседни и синхронни култури[66]. Като се припомни, че статуята от Проконес била хризелефантинна, не би било чудно, ако към някое от светилищата на Кибела в Кизик и района му[67] е функционирало ателие на торевти. Така че напълно е възможно при изработването на кана № 155 от Рогозен да е заимствано от сребърен съд (също кана?) с релефна украса и с позлата. Би могло да се предположи, че среброто за лицето и откритите части от тялото и златото за косите и облеклото на богинята могат да са ехо на копирано в първообраза хризелефантинно изображение.

Безспорно един от най-важните въпроси при интерпретацията на паметника е неговата датировка. Паметниците, с които образът от Рогозен е иконографски сравним, подсказват най-обща датировка във втората половина на IV в. пр. н. е., а релефите от Приена и Ефес, явяващи се важни хронологически репери, като стадии в развитието на иконографски концепции водят към датиране на нашия паметник, или по-скоро прототипа му, в последната четвърт на века. Допълнителни уточнения на датата могат да се направят чрез датировката на няколко сребърни канички от Тракия, открити преди Рогозенската, имащи близост във формата (без фигуралната украса). Разглежданият съд е типологически междинно звено между по-приземистата каничка от Панагюрище (средата — втората половина на IV в.)[68] и каничките от Върбица и Луковит[69] (края на IV в.) с по-строен силует и много сходно оформено столче. Като прибавим и датировката на ритона от Поройна в края на IV — началото на III в. пр. н. е.[70], най-вероятната дата на кана № 155 в последните десетилетия на IV в. пр. н. е. се потвърждава.

Защо богинята е представена два пъти — огледално, фланкираща сцената с борба на животни, и имат ли те прототип извън Тракия, както това вече е ясно за самата иконография на яздещата богиня? Трябва да се подчертае, че трите групи изображения всъщност са елементи от цялостна композиция. Това се доказва от най-древните паралели от Месопотамия, посочени в началото на иконографския анализ. Те подсказват и пътя към семантиката на изображенията. В българската литература Д. Попов вече събра литературата и посочи основния смисъл на сцената при създаването ѝ в изкуството на Близкия изток — лъвът (хищник), нападащ бик/елен, се явява алегория на смяната на зимата с пролетта, отговаряща на смяната на съзвездията бик и елен със съзвездието лъв[71], т. е. сцената кодира основен преход в природата, като евентуално по логиката на т. нар. „митологическо мислене“ тя би могла да символизира и други преходни състояния. В тълкуването на композицията от каничка № 155 обаче вероятно ще трябва да се има предвид първичният смисъл на сцената, като се има предвид, че комплексът от празници на Кибела, Мегалензиите, се провежда именно през този период — от 15 до 27 март[72]. Завръщането на богинята (от страната на хипербореите — една алюзия, метафора на студа и безплодието на зимата и/или опустошението на болестите, а не Тракия) е в митологически план актът, отключващ силите на природата за нов живот, началото на пролетта. Тук бихме отворили скоба. Ако Тракия се отъждествява реално със страната на хипербореите, тази митологема и претворяващата я иконографски композиция върху каната още по-сигурно ще се отнасят за южна страна, каквато е Мала Азия. Без да се впускаме в обширни позовавания, ще посочим, че сцената с животните и нейната символика са популярни в гръцкото изкуство още от VII—VI в. пр. н. е. и разработването им в паметниците на монументалната и малката пластика продължава и през V—IV в.[73] Отлична илюстрация за използването и символиката на разглежданата сцена е източният фронтон на храма на Аполон в Делфи (т. нар. „храм на Алкмеонидите“), построен в последната четвърт на VI в. пр. н. е. В ъглите на фронтона са представени борба на лъв и бик и лъв и елен, а между тях се развива основната композиция — завръщането на Аполон от страната на хипербореите[74], т. е. отново алюзия за прехода към пролетта, отъждествяван с епифанията на божеството.

Ако се обърнем към паметниците на Кибела, може да се види, че удвояването на образа ѝ е добре засвидетелствано и при много по-разпространената ѝ иконография — седнала на трон фронтално. Изображения от този тип са познати и от Мала Азия, и от останалите области на разпространението на култа[75]. Стремеж към симетрия има в композициите на Пергамския олтар и храма на Атина в Приена, но особено ясно тя е представена в олтарния релеф от Пергам (обр. 7). В средата израства могъщият ствол на дървото на живота (символизирано от листата и плодовете на различни растения), вляво ясно се вижда Кибела върху лъв с атрибутите си, а отдясно, в недобре запазеното изображение, изследователите предполагат, че е представена Деметра върху кон[76]. Семантичното тъждество на елинската и на анатолийската богиня в тази ситуация е очевидно. И понеже може да се възрази, че този паметник е по-късен (II в. пр. н. е.) от тракийския, ще припомним ситулата от Васильово с огледалните образи на Дионис върху пантера.

От изложението дотук може да се очертае семантиката на композицията върху каната. Представена е Великата богиня — владетелка на природата, живота и смъртта. Границата между тях е сцената с животните (смърт — живот = зима — пролет), отделяща двете сфери, над които тя има прерогативи. Космогоничният характер на изображението би бил пълен, отговарящ на цялостната същност на богинята, ако са

7

● *Обр. 7. Релеф от олтар от Пергам. Fig. 7. Relief de l'autel à Pergame.*

представени и астрални и хтонични символи, за да се подчертае властта ѝ над всички сфери във вертикалното членене на Космоса. Липсата им в изобразителното поле на каната от Рогозен може би още веднъж показва, че разглежданата композиция е „цитат". Тук следва и уточнението, че лъкът и стрелата в ръката на богинята се вписват точно в посочения контекст, присъщ на богините от Близкия изток, чиито паметници бяха посочени като прототипи. Както бе посочено, тези богини, както и Юнона и други индоевропейски богини на плодородието и майчинството, са притежавали и войнствени черти, доколкото съзидателните сили на човешкия организъм и функциите за защита са били считани за взаимно свързани[77]. Интерпретирането на оръжието като израз на ловните прерогативи на богинята в такъв случай би представлявало механично и силно стесняващо функциите на Великата майка на боговете.

Би ли могло след целия анализ дотук да се твърди, че няма особено значение, как ще бъде назована богинята, представена върху каничка № 155 от Рогозен? Едва ли. Съдът е бил създаден от торевт, запознат с иконографията и функциите на Великата майка на боговете, но спестяването на някои символи подсказва изборност, т. е. предназначението за среда, запозната по-общо с тях. От друга страна, възможно е тук да сме изправени пред опит за адаптиране на „външна" иконографска схема за обслужване на местния култ. Не сме убедени, че опитът е бил успешен. Ако тази иконографска схема отговаряше на основни „митологеми" на траките или поне в един по-значителен регион, би следвало да остане в обръщение, както става с паметниците на Тракийския конник до римската епоха, като дори се доразвиват. Напротив, през императорската епоха при всички благоприятни условия особено в Тракия, на юг от Хемус, досега не е известен нито един паметник с тази иконография на богинята[78]. Изображенията най-общо от този тип в нумизматиката на някои градове само отразяват импулсите на официалния култ в Рим[79]. Като се има предвид датировката на съда, предложена тук, последната четвърт на IV в. пр. н. е. или самото начало на III в. пр. н. е., появата на каничка с тази фигурална украса дълбоко във вътрешността на Тракия е резултат от краткотрайно създаване през ранноелинистическата епоха на огнища и среда, по-добре запознати с елинистическата култура. Това могат да са представителите на аристокрацията, пълноправните жители на селищата от типа на Севтополис, Кабиле, Филипопол, може би това при Свещари и ония, които археологическите проучвания тепърва ще възстановят за историята. Севтополис, създаден по елинистическата мода в сърцето на Тракия, е най-ясната илюстрация за това засега. Именно оттам има данни, че някои от жителите на града са почитали освен официалните култове и такива божества като Зевс, Хера, Херакъл, Афродита и Кибела[80]. Теракотата на богинята, открита в близост с къща № 4, има паралели в Сирия[81], Приена и Халикарнас[82], което сочи широките културни контакти с елинистическия свят, както това се доказва за икономическите връзки на базата на амфорната тара и трапезната керамика. Градовете като Севтополис, Кабиле и Филипопол са били вероятно центровете, където са функционирали и торевтични ателиета, обслужващи и вътрешността или пък обогатяващи репертоара на занаятчиите на север и северозапад от областите, незасегнати директно от културните процеси в районите на елинистическите държави. Интересно е да напомним, че в Севтополис е открит питос с отпечатък от гема със изображение — хищник, нападащ животно[83].

Като се има предвид сходството във формата, начина на работа, стиловите особености, композиционните похвати при кани № 154, 156—158 с № 155, без да имаме възможност да разискваме подробно това в настоящата работа, може най-общо да се посочи, че те ще следва да получат подобна датировка, както и да се считат за продукти на сходни ситуации на създаване и функциониране. В такъв случай интерпретацията им като царски подаръци (още повече от предмакедонския период) ще трябва да отстъпи на по-заден план за сметка на функционирането им по-вероятно в едно или повече светилища в Централна или Северозападна Тракия.

[1] Ал. Фол. Преглед на книжнината върху Рогозенското съкровище между януари 1986 и април 1987 г. — Векове, 1988, кн. 3, 81—85; Рогозенското съкровище и последствията от духовния преврат в Елада (VIII—V в. пр. н. е.). — ПрИ, 1988, кн. 4, 3—12; Al. Fol. Introduction to the Problems of the Treasure. — In: Al. Fol et al. The Thracian Treasure from Rogozen, Bulgaria. Sofia, 1—40; Introduction. — In: Al. Fol et al. The Rogozen Treasure. Sofia, 1989, 6—13.

[2] Б. Николов. Каните от Рогозенското съкровище. — Изкуство, 1986, кн. 6, 26—27, 30; същият (съавт. С. Машов, Пл. Иванов). Тракийско сребърно съкровище от Рогозен. — ИМСЗБ, 12, 1987, 51—53, 56, обр. 39—40.

[3] B. Nikolov, S. Mashov, Pl. Ivanov. The Rogozen Thracian Treasure. — In: Al. Fol et al. The Thracian Treasure from Rogozen, Bulgaria, p. 119, 128—129.

[4] Iv. Venedikov. The Hyperboreal Deities in the Thracian Panteon. — In: Al. Fol et al. The Rogozen Treasure, 85—87.

[5] П. Цацов. Изобразителни програми на тракийското изкуство в ранния елинизъм. — Археология, 1987, кн. 4, с. 20, обр. 9а.

[6] Ив. Маразов. Богинята, яздеща лъвица. Каничка № 155 от Рогозенското съкровище. — Изкуство, 1988, кн. 1, 34—38, 48; Срв. Iv. Marazov. Neue Deutung thrakischer Denkmäler. — In: Der Thrakische Silberschatz aus Rogozen, Bulgarien. Sofia, 1988, 41—42.

[7] R. Hoddinott. The Thracians and Their Religion. — In: The New Thracian Treasure from Rogozen, Bulgaria. Catalogue. London, 1986, 31—32. Авторът е на мнение, че вместо Великата богиня майка е по-правилно, в по-голямо съзвучие с особеностите на тракийската религия да се говори за женски корелат на Хероса.

[8] Ал. Фол. Рогозенското съкровище и последствията от духовния превpат в Елада, 5—6; Срв. Al. Fol. Introduction to the Problems of the Treasure, 39—40.

[9] Вж. бел. 2.

[10] Ал. Фол. Цит. съч., с. 8.

[11] Iv. Marazov. Op. cit., 37—38.

[12] В нашата литература (все още) не се е наложило разбирането за иконографията и иконологията като два последователни стадия в анализа на даден паметник до семантично ниво. На практика чрез термина „иконография" се обозначават и двата етапа. Срв.: Ч. Попов. Основи на иконографията в изкуствоведческия анализ. — ПрИ, 1983, кн. 3, 24—31 с лит.; H. Hoffmann. Iconography and Iconology. — Hephaistos, 1987, 6, 61—66 lit.

[13] F. Chapoutier. Les Dioscures au service d'une Déesse. Paris, 1935, p. 183; Срв. Ч. Попов. Цит. съч.

[14] За този начин на работа вж.: H. Maryon. Metal Working in the Ancient World. — AJA, 53, 1949, 120—124; J. Ogden. Jewellery of the Ancient World. London, 1982, 35—43, lit.; Срв. В. Василев. Находката от Рогозен — традиционни и нови елементи в тракийската торевтика. — Археология, 1987, кн. 3, 15—17.

[15] Богинята седи твърде ниско върху животното. Съпоставката на двата образа показва, че по първообраза е бил изработен вероятно печатът за дясното изображение (за зрителя) и от него печат за лявото. Практиката да се вземат отпечатъци на отделни части от фигурални композиции за печати или матрици за изработване на съдове с релефна украса става характерна особеност в елинистическата епоха. Вж.: F. Courby. Les Vases Grecs à reliefs. Paris, 1922, 169—273; D. Strong. Greek and Roman Silver Plates. London, 1966, 83—84.

[16] Художникът на рисунката, дадена във всички публикации на съкровището, своеволно е представил стрелата в нормално положение като права линия. Посочената особеност личи добре при детайлните снимки в някои публикации: The Thracian Treasure from Rogozen, Bulgaria, p. 108.

[17] Ibidem, photos 104, 105, 106; Cf. Der Trakische Silberschatz aus Rogozen, phot. 180—181.

[18] В. Василев. Цит. съч., с. 36.

[19] Ив. Маразов. Цит. съч., с. 36.

[20] Пак там, с. 35, ил. горе-дясно; срв. ил. с. 36. За задължителното представяне на кожата срв.: J. Boardman, O. Polagia. Heracles. LIMC, IV, 1988, p. 788 sqq., No 114, 115, 120, 125 etc.

[21] Б. Николов (съавт.). Тракийско сребърно съкровище от Рогозен, с. 52, обр. 39. Авторът дори го приема за „образ на жена с къси коси и огърлица".

[22] Пак там, с. 59, 64, обр. 47—48; Ал. Фол. Цит. съч., с. 7; Срв. Ив. Маразов. Лов на глиган (№ 159 от Рогозенското съкровище). — ПрИ, 1988, кн. 4, с. 13, обр. с. 17; Der Thrakische Silberschatz aus Rogozen, No 159, Abb. s. 188.

[23] D. Levi. Mobilier funéraire de Kharvati (Attique). — Collection Hélène Stathatos, III, Strasbourg, 1963, 30—31, fig. 13—15.

[24] S. Hood. The Arts of Prahistoric Greece. London, 1978, p. 223, fig. 225.

[25] Т. Стоянов. Оброчните релефи на Артемида (Диана)-ездачка от Мизия и Тракия през римската епоха. — Археология, 1984, кн. 2—3, с. 27 лит. обр. 20.

[26] D. Levi. Op. cit., p. 30 lit.

[27] V. Karageorgis. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Cypre en 1979. — BCH, CIV, 1980, p. 766, 788, fig. 15, 77.

[28] Т. Стоянов. Цит. съч., 34—37 с лит., обр. 2а—н.

[29] Strabo. VIII, 3, 11; P. Paris. Diana. — DA, II, 1892, p. 145 sqq.; K. Kahil. Artemis. — LIMC, II, 1984, No 689, 692.

[30] Т. Стоянов. Цит. съч.

[31] A. Delivorias. Aphrodite. — LIMC, II, 1984, 95—99; E. Mitropulou. Aphrodite auf der Ziege. Athens, 1975.

[32] H. Graillot. Le culte de Cybèle. Paris, 1912; I. M. Vermaseren. Cybele and Attis. The Mith and the Cult. London, 1977; М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. — V в. от н. е. С., 1982, 208—253.

[33] К. Личковска, К. Шажинска. Митология на Месопотамия. С., 1984, 198—199, 204—205.

[34] B. Brentjes. Alte Siegelkunst des Vorderen Orients. Leipzig, 1983, 83—84, Abb. s. 84.

[35] Ibid. s. 175; A. Frankfort. Cylinder Seals. A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East. London, 1939, 190—191, 215, pl. XXXVa, XXXIII etc.

[36] A. Frankfort. The Art and Architecture of the Ancient Orient. London, 1969, 125—126, pl. 130c; J. G. Macqueen. The Hittites and their contemporaries in Asia Minor. London, 1975, 131—132, fig. 61, pl. 46.

[37] H. Möbius. Griechisch-orientalische Bleimedaillons aus Ionien. — AA, 1941, 9—11, Abb. 7; J. Boardman. The Greeks Overseas. Harmondsworth, 1968, 92—93, fig. 20d.

[38] Ibid., fig. 20c; H. Möbius. Op. cit., 1—3, 11—13, Abb. 1—3.

[39] M. I. Vermaseren. Corpus Cultus Cybelae Atidisque (CCCA). II. Craecia Atque Insulae, EPRO(50), Leiden, 1982; Fr. Nauman. Die Ikonographie der Kybele in der Phrigischen und der Griechischen Kunst. — Ist. Mitt., Beiheft 28, Tübingen, 1983, както и литературата посочена в бел. 32.

[40] Pliny. Natural History (Loeb), XXXV, 109 — „deum matrem in leone sedentem".

[41] A. V. Salis. Der Altar von Pergamon. Berlin, 1912, S. 63; M. Robertson. A history of Greek Art. Cambridge, 1975, p. 433 lit.; Fr. Nauman. Op. cit., s. 233; J. C. Carter. The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priena. London, 1983, p. 123.

[42] H. Graillot. Op. cit., p. 148, 374—377, 392—

396 lit.; I. M. Vermaseren. Cybele and Attis, 28—29 lit.; W. Burkert. Greek Religion. Archaic and Classical. Oxford, 1987, p. 178.

[43] C. W. Babelon. Traité des monnaies grecques et romaines. III. Paris, 1907, No 2694, pl. CLXXV 18. Не споменава фиала в д. ръка.

[44] H. V. Fritze. Die Elektronprägung von Kyzikos. — Nomisma, VII, 1912, Taf. VI, 18(non vidi); Fr. Nauman. Op. cit., s. 233, Kat. No 531. Не посочва монета, публикувана от Баблон.

[45] Вж. бел. 43—44; C. M. Kraay, M. Hirmer. Greek Coins. London, 1966, p. 368 lit.

[46] Fr. Nauman. Op. cit., p. 233, Anm. 254—255. Според съобщението на Павзаний лицето и ръцете на богинята били от зъб на хипопотам.

[47] J. C. Carter. Op. cit., p. 123, n. 68.

[48] Fr. Nauman. Op. cit., s. 233; Паметниците произхождат, както следва: от Мала Азия — 1. Теракотова статуетка, музея в Бостън (Фр. Науман предполага, че произхожда от Троада). Богинята язди лъв (?) с малка глава, в ход надясно; на главата с полос и тежка прическа; в дясната ръка държи лък над главата на лъва, а в лявата тимпан. Fr. Nauman. Op. cit., No 613 — кр. III в. пр. н. е.; 2. Мраморна обр. плочка от района на Дидима. Кибела върху лъв в статично положение, надясно, леко обърната напред, в дълъг хитон, висок полос, държи голям тимпан над главата на лъва, а дясната ръка вдигната с отворена длан. Fr. Nauman. Op. cit., s. 267, No 615, Taf. 47. След 160 г. пр. н. е.; 3. Мраморна статуйка от гроб или саркофаг, открит между Измит и Ялова. Богинята седи почти фронтално върху лъв, в ход надясно, в дълъг хитон и химатцон, с висок полос, в лявата ръка тимпан, а в дясната фиала. Fr. Nauman. Op. cit., No 616 — не е датирана; 4. Теракотова статуйка от Гордион. Изображение, сходно с предходното. Късноелинистическа епоха. Fr. Nauman. Op. cit., No 617, Taf. 47; 5. Мраморна релефна плоча от олтар от Пергам от късноелинистическата епоха. Описанието и литература по-долу в текста (обр. 7); 6. От светилището на акропола на Пергам, Мамурткале, произхожда фрагмент от теракотова статуйка на Кибела върху лъв, в статична поза, надясно, елинистическа епоха. R. Nolen, W. Radt. Kapikaya. Ein Felsheiligtum bei Pergamon. — Altertümmer von Pergamon. Bd. 12, Berlin, 1978. s. 81, 87, Taf. 36. От Тасос от Артемизиона. Богинята седи фронтално върху пантера в ход надясно; в лявата ръка държи тимпан, в дясната фиала. Животното е стъпило върху добре представена база, т. е. репликиран е статуарен първообраз. G. Daux. Chronique des fouilles, 1960. — BCH, 1961, p. 21, 27, fig. 12 — IV—III в. пр. н. е.; от Истрия, Нац. музей в Букурещ. Непубликувана. Бележка у: P. Palma. Una statua di Cibele seduta sul leone a Villa Doria Pamfilij. Studi Miscelanei in memoria di G. Becati. Roma, 1976, p. 144, n. 30 — Богинята фронтално, язди лъв в ход надясно, с тимпан и фиала. IV в. пр. н. е.; от Керч, теракотова статуетка на Кибела. Язди лъв настрани, в ход наляво; в дясната ръка тимпан, в лявата фиала. G. Winter. Die Typen der figurlichen Terrakoten. Bd. III, Hft. 2. Berlin—Stuttgart, 1903, S. 175, Abb. 5; J. Carter. Op. cit., p. 123, n. 68 — „Late Hellenistic Time“. От Атина (единствена засега от континентална Гърция, паметник от предримската епоха) теракотова статуйка. Богинята фронтално върху лъв, в статична поза, надясно, държи в лявата ръка тимпан, а в дясната фиала. D. B. Thompson. Three centuries of Hellenistic terracottas. VII. The Early first century B. C. — Hesperia, 35, 1966, 1, 3—6, pl. 1.

[49] Fr. Nauman. Op. cit., 266—277, Anm. 126—128 lit.

[50] J. C. Carter. Op. cit., 44—180; Ibid. The date of the sculptured coffer lids from the Temple of the Athena Polias at Priene. Studies in Classical Archaeology. A tibute to P. H. von Blankenhagen, G. Kopke and. M. B. Moore. New York, 1979, 139—151; Ibid. Pytheos. — XIII. Internationaler Kongreß für Klassische Archäologie. Berlin, 1988.

[51] A. Berve, G. Gruben, M. Hirmer. Greek Tempels, Theatres and Shrines. London, 1963, 473—480; H. A. Thompson. Architecture as a medium of public relations among the sucsessors of Alexander. Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic times. — Studies in the History of Art, vol. 10, National Galery of Art, Washington, 1982, 179—181, fig. 7.

[52] J. C. Carter. The Sculpture, p. 99.

[53] Fr. Nauman. Op. cit., 263—265, Anm. 115—122; Cf. J. C. Carter. Op. cit., 86—87, 90—98 lit.

[54] Известните досега паметници от римската епоха показват, че и двата иконографски варианта — от Приена и Пергам, са били копирани в паметници с различна функция в цялата империя. Трети вариант, известен от медальони на Антонин Пий, показва изключителна близост с емисиите на Кизик (обр. 1ж), което е обяснимо, като се знае, че там Адриан започнал възстановяването на храма на Великата майка на боговете, а освещаването му било по времето на Марк Аврелий. Храмът бил толкова впечатляващ, че влязъл в някои късноантични извори като едно от седемте чудеса, измествайки Артемизиона в Ефес. — W. B. Dinsmoor. The Architecture of Ancient Greece. London, 1975, p. 283. За паметниците вж.: C. Vermeule. The Cult Images of Imperial Rome. Roma, 1987, 47—48 lit., pl. VI, fig. 11; P. Palma. Op. cit., 144—147, Tav. XXXVIII; R. Turcan. Numismatique romaine du culte métroaque. — EPRO, 97, Leiden, 1983, 24—28 lit., pl. X—XII.

[55] A. Rügler. Die Columnae Caelatae des Jüngeren Artemisions von Ephesos. — Ist. Mitt., Beiheft 34. Tübingen, 1988, 16—28, 52—53, Taf. 7_{1-3}.

[56] E. Akurgal. Die Kunst Anatoliens. Berlin, 1961, S. 210, 213, fig. 176—177.

[57] A. Perkidou-Gorecki. Mode im antiken Griechenland, Textile-Fertigung und Kleidung. München, 1989, S. 75, Abb. 48_B; E. Gullberg, P. Aström. The thread of Ariadne. A Study of Ancient Greek Dress. — St. in Medit. Arch., XXI, 1970, 26—26, fig. VI a—b; etc.

[58] Ал. Фол. Рогозенското съкровище и последствията от духовния преврат в Елада, 5—6 и цит. лит.

[59] K. Zimmermann. Thraker in Darstellungen auf greichischen Vasen. Actes du IIe Congr. Intern. de Thracologie, Bucuresti, 1976, (1980), II, 429—446, Abb. 3—5, 13; W. Raeck. Zum Barbarenbild in der Kunst Athens im 6. und 5. Jh. v. Chr. Bonn, 1981, Abb. 26, 28, 38—39; E. Simon. Die Griechischen Vasen. München, 1981^2,

[60] М. И. Фермазерен. Аттис Карпофор. Проблемы античной культуры. М., 1986, 99—101, рис. 3—5.

[61] Вж. бел. 42—45.

[62] Т. Герасимов. Находки от електронови монети на гр. Кизик в България. — ГНМ, VII, 1942, 72—89; С. А. Булатович. Обращение электровых монет Малой Азии в Эгейском бассейне и в Причерноморье в V—IV вв. в Причерноморье. — МАСП, 8, 1975, 95—108; Em. Condurachi. Les statères de Cyzique et les Routes Commerciales du Hellespont au Danube. — Eirene, Praha, I, 1960, 61—70.

[63] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий, Пловдивско. С., 1934, с. 234; T. Taylor. Aspects of Life and Craft (in Europe). — In: The Persian Empire, CAH, II, 1989, p. 84, No 105c, 105a—в; Срв. Д. Агре. Към въпроса за произхода на сребърната амфора от Кукова могила. — Археология, 1984, кн. 2—3, 72—78.

[64] Т. Герасимов. Тракийско могилно погребение в Тетевенския Балкан. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 274, № 1, фиг. 1; I. Venedikov. Les situles de bronze en Thrace. — Thracia, IV, 1977, p. 87, 100, No 18, fig. 37—38; B. Bar-Sharar. Macedonian Metal Vases in Perspective: Some Observations on Context and Tradition. — In: Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic times. Studies in the History of Art, vol. 10, Nat. Gallery of Art, Washington, 1983, p. 127, not. 22.

[65] G. Rouse. Greeke Votive Offerings. Cambridge, 1907.

[66] W. Burkert. Op. cit., p. 167, not. 6—8; В. Ард-

зинба. Ритуалы и мифы древней Анатолии. М., 1982, 63—64.

[67] H. Grailot. Op. cit., 374—375 lit.

[68] Б. Филов. Паметници на тракийското изкуство. — ИБАИ, VI, 1916—18, с. 22, № 27, обр. 18; Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, 378—379, № 23—26.

[69] L'or des Cavaliers thraces. Trésors de Bulgarie. Montréal, 1987, p. 216, 227, No 366, 396.

[70] Ив. Маразов. Ритоните в Древна Тракия. С., 1978, 60—63, 143—144, обр. 154—157.

[71] Д. Попов. Някои проблеми във връзка с една сцена и двата цвята в тракийското изкуство. — ИПр., 1986, кн. 2, 22—24, бел. 2—12. На дискусионните въпроси, разгледани в останалата част от тази статия, тук няма възможност да се спираме.

[72] H. Graillot. Op. cit., 116—142.

[73] F. Hölscher. Die Bedeutung archaischer Tierkampfbilder. Berlin, 1972; SNG, Danish National Museum, Kopenhagen, 1942, part III, Italy, No 1536—1537; J. Boardman. Op. cit., etc.

[74] E. Lapalus. Le Fronton Sculpté en Grèce. Paris, 1947, p. 142, 151, fig. 22; H. Berve, G. Gruben, M. Hirmer. Greek Tempels, Theatres and Shrines. London, 1963, 329—330, fig. 21.

[75] M. Vermaseren. CCCA, II, No 172, 183, 193, 239, 241, etc.

[76] A. v. Salis. Op. cit., p. 63, Abb. 7; Kr. Börker. Neuattisches und Pergamehisches, aus dem Ara Pacis-Ranken. — JDAI, 88, 1973, 303—304, Abb. 12a.

[77] С. Бессонова. Религиозные представления скифов. Киев, 1983, 39—40 лит.

[78] М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия. С., 1982, 221—222.

[79] C. Vermeule. Op. cit.; R. Turcan. Op. cit.

[80] М. Чичикова. Антична керамика. — В: Севтополис. I. С., 1984, с. 83.

[81] Л. Огненова-Маринова. Дребни находки, теракоти, скулптура. — В: Севтополис. I, с. 167, 206, № 367, обр. 76.

[82] G. Winter. Op. cit., s. 174, No 9; Th. Wiegand. Priena. Berlin, 1904, s. 368, Abb. 173.

[83] М. Чичикова. Цит. съч., с. 61, обр. 34 (кат. II.1).

Sur l'interprétation du broc No 155 du trésor de Rogosen

T. STOJANOV

(Résumé)

On essaie de faire une analyse complète du vase en s'arrêtant sur certains détails de l'ornementation figurée en relief. Il s'en suit que l'image de la déesse assise sur la lionne a été copiée d'un original crée par un atelier fidèle aux traditions du canon plastique grec mais subissant aussi l'influence des traditions orientales. Au point de vue iconographique l'image de la déesse a des analogies évidentes dans les monuments de Cybèle trouvés en Asie Mineure Occidentale du milieu — deuxième quart du IVe s. av. n. è. et de l'époque hellénistique. L'analyse complexe de toutes les sources mène à la conclusion que le centre éventuel de la production du prototype du broc No 155 est Cyzique sur la Mer de Marmara, connu comme centre commercial et économique ainsi que comme un important intermédiaire dans le commerce avec la Thrace.

Les analogies iconographiques et les particularités typologiques du broc permettent de le dater dans le dernier quart du IVe ou tout au début du IIIe s. av. n. è.

L'iconographie de la Grande Mère des dieux du broc No 155 la caractérise comme souveraine de la nature, de la vie et de la mort et dans la scène un lion attaquant un cerf a été codé le passage de l'hiver au printemps (ou bien le passage de la vie à la mort) — ce peut-être soit lié avec l'aspect de la déesse comme un facteur de la fécondité et sa fête principale au printemps.

Находка от римски републикански монети от с. Медковец, Михайловградска област

ГЕОРГИ АЛЕКСАНДРОВ, ИЛИЯ БЕЛИТОВ

През 1980 г. при оране на нива, 4 километра източно от с. Медковец, в местността „Пенков геран“ са били намерени значителен брой сребърни монети. От тях 63 броя бяха предадени в нумизматичния фонд на Историческия музей в Михайловград от Дамян Ангелов Дамянов. Сондажните проучвания, направени на същото място, позволиха да се открият още 23 монети[1]. Намерените в орницата парчета от изпечени глинени замазки дават основание да се смята, че тук е имало тракийско селище.

Постъпилите в музея общо 86 монети се разпределят по следния начин: 82 римски републикански денара, 3 драхми на Дирахион и една силно корозирала бронзова монета, която поради лошото състояние на запазеност не можа да се идентифицира. Драхмите на Дирахион са сечени в периода 97—85 г. пр. н. е.[2] (табл. № 1). Поради това,

Таблица № 1

№	Монетни магистрати	Датировка	Брой
1	Πύρβα — Ξενων	97/87 г.	1
2	ʼΑγαθίωνος — Μενίσκος	97/87 г.	1
3		97/87 г.	1

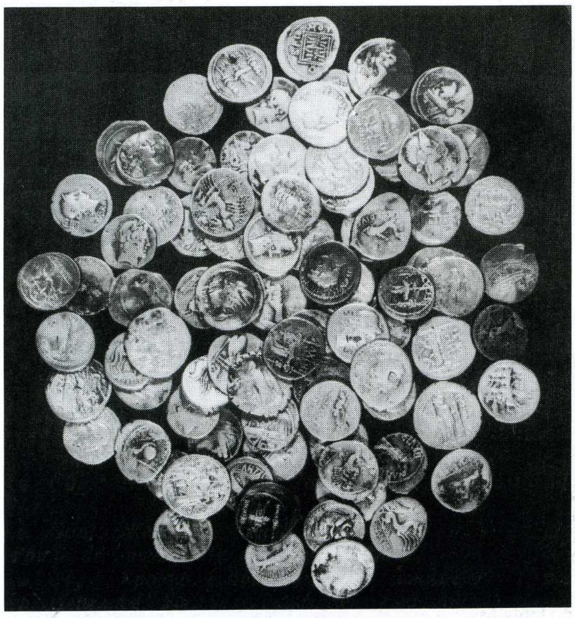

1

● *Обр. 1. Монетната находка от с. Медковец. Fig. 1. La trouvaille monétaire du village Medkovec.*

Таблица № 2

№	Име на монетния магистрат	Датировка	Монетен тип по Крауфорд	Брой
1	2	3	4	5
1	Cn. Domitius	189/180	Nr. 147, 1	1
2	Ti. Veturius	137	Nr. 234, 1	1
3	M. Fourius L. f. Philus	119	Nr. 281, 1	1
4	M. Calidius, Q. Metellus, Cn. Foulvius	117/116	Nr. 284, 1a	1
5	Анонимна	115/114	Nr. 287, 1	2
6	M. Herennius	108/107	Nr. 308, 1b	1
7	Q. Thermus M. f.	103	Nr. 319, 1	1
8	C. Fabius C. f.	102	Nr. 322, 1a	1
9	P. Servilius M. f. Rullus	100	Nr. 328, 1	1
10	D. Silanus L. f.	91	Nr. 337, 3	1
11	L. Calpurnius Piso Frugi	90	Nr. 340, 1	2
12	Q. Titius	90	Nr. 341, 1	3
13	Q. Titius	90	Nr. 341, 2	2
14	C. Vibius C. f. Pansa	90	Nr. 342, 3b	1
15	C. Vibius C. f. Pansa	90	Nr. 342, 4b	2
16	Cn. Lentulus	88	Nr. 345, 1	2
17	L. Rubrius Dossenus	87	Nr. 348, 1	2
18	L. Rubrius Dossenus	87	Nr. 348, 2	2
19	Анонимна	86	Nr. 350, 2a	2
20	L. Julius Bursio	85	Nr. 352, 1a-c	3
21	Mn. Fonteius C. f.	85	Nr. 353, 1a	1
22	Mn. Fonteius C. f.	85	Nr. 353, 2	1
23	C. Licinius L. f. Macer	84	Nr. 354, 1	2
24	C. Norbanus	83	Nr. 357, 1b	1
25	L. Censorinus	82	Nr. 363, 1d	1
26	A. Postumius A. f. Sp. n. Albinus	81	Nr. 372, 2	1
27	Q. Caecilius Metellus Pius	81	Nr. 374, 2	1
28	M. Volteius M. f.	78	Nr. 385, 3	1
29	M. Plaetorius M. f. Cestianus	67	Nr. 409, 1	1
30	L. Furius Cn. f. Brocchus	63	Nr. 414, 1	2
31	Paullus Aemilius Lepidus	62	Nr. 415, 1	1
32	P. Plautius Hypsaeus	60	Nr. 420, 1a	1
33	M. Aemilius Scaurus, P. Plautius Hypsaeus	58	Nr. 422, 1b	2
34	P. Fonteius P. f. Capito	55	Nr. 429, 1	1
35	A. Plautius	55	Nr. 431, 1	1
36	Q. Caepio Brutus	54	Nr. 433, 1	1
37	Q. Pompeius Rufus	54	Nr. 434, 2	2
38	Man. Acilius Glabrio	49	Nr. 442, 1b	1

1	2	3	4	5
39	C. Vibius C. f. C. n. Pansa	48	Nr. 449, 1c	1
40	Q. Caecilius Metellus Pius Scipio	47/46	Nr. 459, 1	1
41	Mn. Cordius Rufus	46	Nr. 463, 1b	1
42	Mn. Cordius Rufus	46	Nr. 463, 3	2
43	T. Carisius	46	Nr. 464, 1	1
44	T. Carisius	46	Nr. 464, 2	1
45	T. Carisius	46	Nr. 464, 3a	1
46	T. Carisius	46	Nr. 464, 5	2
47	L. Valerius Acisculus	45	Nr. 474, 1b	2
48	L. Valerius Acisculus	45	Nr. 474, 5	1
49	Julius Caesar	44	Nr. 480, 13	1
50	P. Clodius Turrinus	42	Nr. 494, 23	1
51	L. Livineius Regulus	42	Nr. 494, 27	1
52	C. Vibius Varus	42	Nr. 494, 36	1
53	M. Antonius	39	Nr. 528, 2b	1
54	M. Antonius	32/31	Nr. 544, 17	1
55	M. Antonius	32/31	Nr. 544, 20	3
56	M. Antonius	32/31	Nr. 544, 26	1
57	M. Antonius	32/31	Nr. 544, 30	1
58	M. Antonius	32/31	Nr. 544, 33	1
59	M. Antonius	32/31	Nr. 544, 35	2
60	M. Antonius	32/31	Nr. 544, 36	1
61	C. Octavius Augustus	30/27		1

че монетните типове на римските денари са добре известни, те са сумирани в таблица по хронологичен ред, следващ дадените от Крауфорд датировки[3] (табл. № 2). Така определени, хронологическите рамки на съкровището са 189/180—30/27 г. пр. н. е.

Върху републиканските денари, систематизирани в таблица 2 под номера 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 52, 55 и 61, се забелязват една или няколко различни контрамарки. Тяхната изтрита повърхнина, наложила прилагането на този технологически процес, е израз на активното им и продължително участие в циркулационния поток.

Денарите от съкровището са от известни типове. От по-голям интерес е една от анонимните монети, сечена през 115/114 г. пр. н. е. Нейната лицева и обратна страна са отсечени с един и същи печат (табл. № 2, № 5). Посочените под № 19 (табл. № 2) денари са анонимни. От допълнителния знак върху аверса им съдим, че са били отсечени под контрола на магистрати от фамилиите: Gorgilia, Ogulnia, Vergilia. Интересен е и екземплярът, описан под № 40 (табл. № 2), който е отсечен в Африка[4].

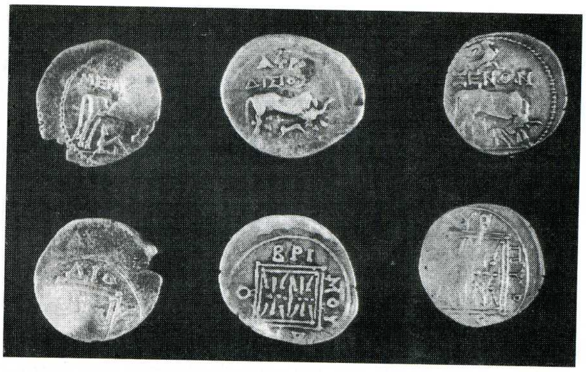
2

- *Обр. 2. Драхми от Дирахион. Fig. 2. Drachmes de Dyrrachion.*

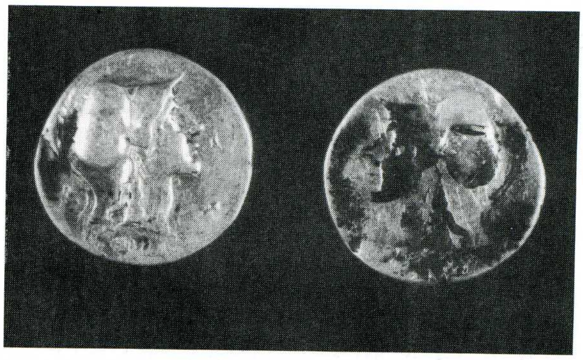
3

- *Обр. 3. Денар, чието лице и опако възпроизвеждат един и същи тип. Fig. 3. Un denier dont l'avers et le revers ont le même type.*

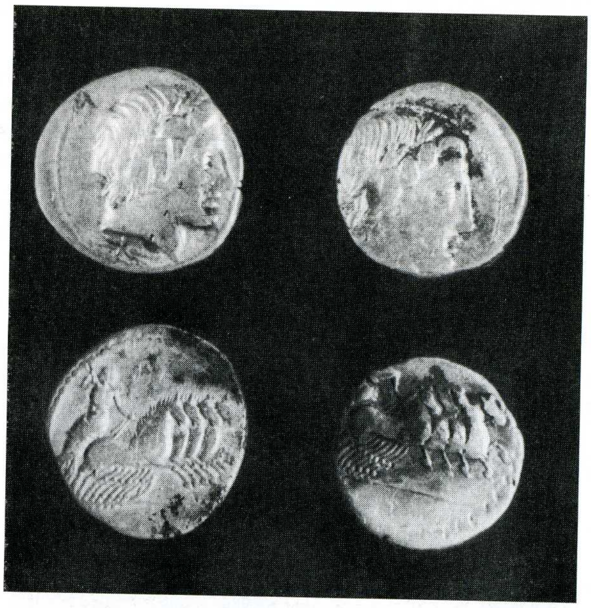
4

- *Обр. 4. Анонимни денари. Fig. 4. Deniers anonymes.*

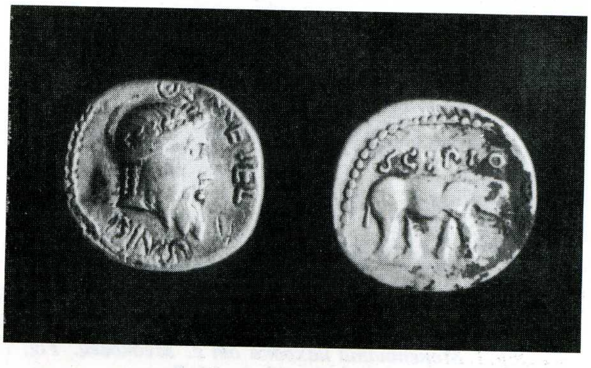
5

- *Обр. 5. Денар, отсечен в Африка. Fig. 5. Denier frappé en Afrique.*

Най-късната монета в съкровището е отсечена в годините 30/27 г. пр. н. е.[5] Подлагането ѝ на контрамаркиране не ни позволява да я използваме като сигурен хронологически репер за укриване на съкровището, а оттук и за обстоятелствата, с които то е свързано. Вероятността то да е свързано с похода на Марк Лициний Крас към Дунава през 29/28 г. пр. н. е.[6] засега е само в сферата на примамливите хипотези.

За периода 30/27 г. пр. н. е. постъпването на монетите в съкровището е ставало, както изглежда, равномерно. По-значително прекъсване на практика се наблюдава между 115/114 и 100 г. пр. н. е.[7] Този хиатус е може би резултат от участието на трибалите в размириците в Македония през 109/108 г. пр. н. е., довело до нарушения в търговския обмен[8].

Тази находка е едно допълнение към подобни монетни находки от днешна Северозападна България, в значителната си част непубликувани[9], а публикуваните са определени по остарялата вече хронология на Sydenham[10].

Публикуването на монетната находка от с. Медковец е малък принос към изясняването на проблемите на икономиката и политическата история в днешните северозападни български земи през периода II—I в. пр. н. е.

---

[1] Събраните 86 монети се съхраняват във фонда на отдел „Археология“ при Историческия музей — Михайловград, под инвентарни номера от № 877 до № 963 включително. Вероятно част от находката е разпръсната между намервачите; Н. Конович. Приноси към въпроса за циркулацията на драхмите от Дирахион и Аполония на територията на Тракия. — Археология, XXXI, 1989, 4, табл. 1, обр. 1, с. 22, 23. Мнението му за проникването им в нашите земи, с. 28.

[2] N. Conovici. Aspecte ale circulatiei drahmelor din Dyrrhachium şi Apollonia în penisula Balcanică şi în Dacia. — Buletinul societăţii numismatice Române, LXXVI—LXXIX (1983—1985), Nr. 131—133, p. 70.

[3] M. H. Crawford. Roman republican coinage. T. I—II. Cambridge, 1974.

[4] M. H. Crawford. Op. cit. T. I, p. 471.

[5] British Museum Catalogue of Coins of the Roman Empire. T. I. Augustus to Vitellius. London, 1923, Nr. 638.

[6] М. Тачева. История на българските земи в древността. Ч. 2. С., 1987, с. 71.

[7] Трите екземпляра от емисиите 108/107, 103 и 102 г. пр. н. е. са контрамаркирани и могат да се третират като попаднали по-късно в съкровището.

[8] Eutrop. IV, 27 (Rühl). Срв. интерпретацията на сведението у: Ил. Белитов. Трибалите в античната писмена традиция. — Известия на музеите в Северозападна България. Т. 16, 1990 (под печат).

[9] Вж. Бюлетините за монетните находки, публикувани от Н. Мушмов в ИБАД и ИБАИ, от Т. Герасимов в ИБАИ и ИАИ, от Й. Юрукова в сп. „Археология“.

[10] Е. Генова. Две находки от римски републикански денари от Плевенски окръг. — Археология, IX, 1967, 4, 53—59; С. Димитрова-Чудилова. Съкровище от римски републикански монети от с. Оходен, Врачански окръг. — Археология, XIV, 1972, 2, 23—31; Й. Юрукова, И. Атанасова. Две съкровища от римски републикански монети, съхранявани в ОИМ—Видин. — Известия на музеите в Северозападна България. Т. 3. С., 1979, 247—258.

Trouvaille de monnaies romaines républicaines du village Medkovec, département de Mihajlovgrad

G. ALEXANDROV, I. BELITOV

(Résumé)

Le trésor monétaire comprend 83 deniers romains républicains et 3 drachmes de Dyrrachion. Les monnaies ont été frappées dans la période de 189 / 180 à 30 / 27 av. n. è. Les monnaies ont été accumulées règuliairement au cours des années avec un seul hiatus de 115 / 114 à 100. Certaines pièces ont des contremarques.

Le trésor est une nouvelle contribution pour l'histoire politique et économique des régions nord-occidentales de Bulgarie au IIe—Ie s. av. n. è.

Две особености в начертанията на кръстове в средновековни български паметници

СТОЯН МАСЛЕВ

В Боянската църква край София има, както е известно, стенописно изображение на цар Константин Асен с жена му Ирина от времето на построяването на църквата през 1259 г. Царят държи в дясната си ръка скиптър, завършващ в горния край с кръст, вписан в кръг (обр. 1). Така се описва скиптърът и от досегашните изследователи — без никакви други обяснения относно начертанията на кръста[1]. Б. Филов смята, че можем „с пълно право“ да приемем всички подробности на облеклото, включително и на скиптрите, за отговарящи „напълно“ на тогавашната действителност[2]. Н. Мавродинов пише, че тези царски портрети са били снети от иконописеца може би в 1257 г. при възкачването на Константин Асен на престола и когато се оженил за дъщерята на Теодор Ласкарис[3]. Кр. Миятев твърди, че „боянският майстор е познавал добре физическия тип на рисуваните от него лица, знаците на царското и севастократорското достойнство…“[4] Ив. Акрабова-Жандова е формулирала своето мнение по следния начин: „Възпроизведени са точно всички инсигнии и …особености на парадния византийски костюм: и златният скиптър, и … Търновският двор е копирал точно…“[5]

В грамотата, която същият цар дал на Виргинския манастир близо до Скопие, пред името и титлата му[6] в крайната формула — есхатокола, е изобразена ръка — царската, държаща кръст, също вписан в кръг (обр. 2)[7]. Към това съвпадение ще добавим и изображенията на кръстовете, вписани в кръгове, още в две грамоти на български царе — Витошката на Иван Шишман и Брашовската на Иван Срацимир[8]. Тези аналогии се явяват в подкрепа на схващанията за достоверност на изображението на кръста върху скиптъра на Константин Асен. Срещу тези схващания обаче говорят две обстоятелства. Първо, на монетите на този цар, където той е изобразен като конник, скиптърът завършва или с латински (†), или с т. нар. патриаршески (☨) кръст, а където е представен седнал на престол или прав, скиптърът му завършва с labarum (☧)[9]. Второ, такива кръстове върху скиптри не са известни от други български паметници[10] нито от византийското[11], нито от сръбското изкуство[12]. При това положение възниква въпросът за произхода на формата на кръста, за неговата символика и за достоверността на изобразяването му както в

● *Обр. 1. Цар Константин и царица Ирина. Стенописно изображение в Боянската църква от 1259 г. Fig. 1. Le roi Constantin Assen et la reine Irina. Fresque dans l'église de Boyana de 1259.*

● *Обр. 2. Изображение на ръка пред името и титлата на цар Константин Асен във Виргинската грамота. Fig. 2. Une main figurée devant le nom et le titre du roi Constantin Assen dans l'édit de Virgine.*

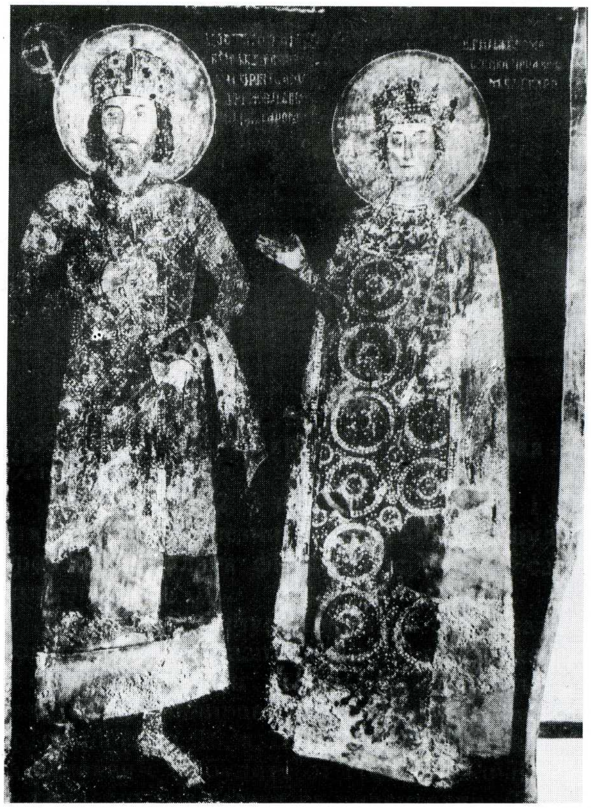

1

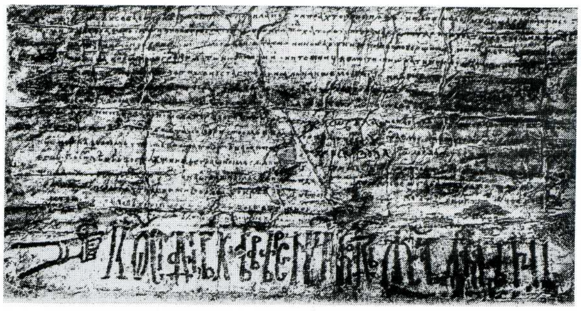

2

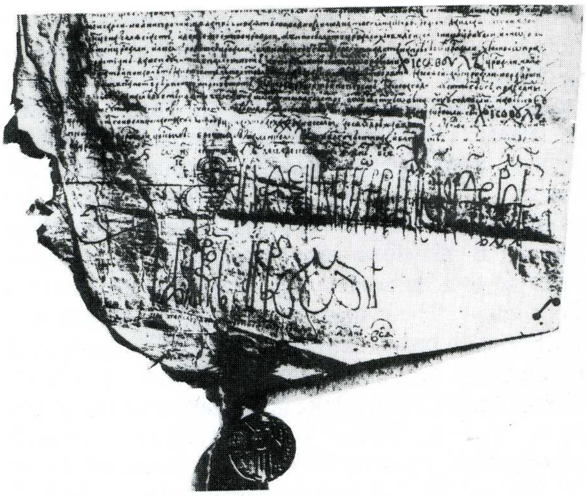

3

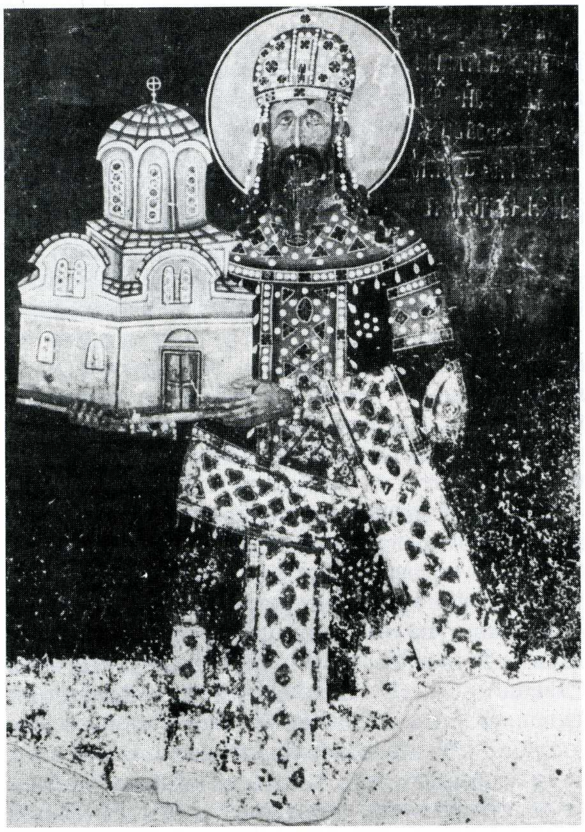

4

● *Обр. 3. Изображение на ръка пред името и титлата на цар Иван Александър в Оряховската (Мрачката) грамота. Fig. 3. Une main figurée devant le nom et le titre du roi Ivan Alexandre dans l'édit d'Orjahovo (l'édit de Mrač).*

● *Обр. 4. Стенописно изображение на крал Стефан Урош II с модел на църква в Кралската църква в Студеница от 1314 г. Fig. 4. Fresque avec l'image du roi Etienne Uroš II avec le modèle de l'Eglise royale à Studenica de 1314.*

стенописа на Боянската църква, така и в посочените три грамоти на български царе.

Същият въпрос съществува, но се повдига сега за пръв път, и във връзка с изображението на кръст от друг иконографски тип в царска ръка, а именно пред името и титлата на цар Иван Александър в грамотата, която той дал в 1348 г. на Оряховския манастир близо до с. Пещера, Радомирско (обр. 3)[13]. Разликата между двата типа кръстове се състои в това, че тук кръгът е вписан в кръста. В сравнение с размерите на кръста той е доста голям. Горната му част опира до разширението на горното рамо, а долната — до ръката, която го държи. Кръгът е образуван от сегменти, състоящи се от по две паралелни линии, които не пресичат рамената на кръста. В горните два сегмента са изписани по пет точки, а в долните по четири, които представляват орнамент от бисери, каквито са изписани и по кенара на ръкава[14]. Типът на кръста е латински, както може да се заключи от това, че долното рамо е изписано и върху палеца на ръката, без да има някаква съединителна част, каквато трябваше да има, ако е трябвало да представлява гръцки кръст, за съединяване с дръжката. Към такова заключение ни навежда още по-ясно кръстът на Брашовската грамота, където кръстът е рисуван до средния пръст на ръката. В междурамията отстрани на кръга са изписани буквите IC XC (горе) и Ν Κ (долу), т. е. Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ, което значи „Исус Христос побеждава"[15]. Такъв вид кръстове с вписан в междурамията кръг, както и кръстове с изписани около краищата на раменете им кръгове, каквито виждаме в изображенията на ръцете във Виргинската, Витошката и Брашовската грамота, не са известни досега у нас нито от литургическия инвентар, нито от реквизита на тържествата и шествията, нито за друга употреба, като енколпии и пр., през средновековието, доколкото можах да установя по наличната литература и в Църковния историко-археологически музей в София.

Тези два типа кръстове — с изписан около тях или вписан в тях кръг, употребени с изключение на кръста върху скиптъра на Константин Асен в едни и същи случаи с едно и също предназначение, дават добра възможност за решаване на поставените по-горе въпроси.

Изображението на кръст, вписан в кръг, е известно още от предхристиянско време, когато с него се е представяло слънчевото колело и е символизирало Слънцето. Възприето от християните, то се среща рядко до IV в.[16] От него води началото си и водосветния кръст в католическата църква[17]. От V в. произхождат капители, върху които е скулптиран такъв кръст[18]. Особен интерес за нас представлява мозайката на тимпана над вратата, водеща от южния вход към нартекса на църквата „Св. София" в Цариград, която се датира към края на X или началото на XI в. В средата ѝ е представена Богородица с Христос между Константин Велики и Юстиниан I. Юстиниан държи модел на църквата, над чийто купол има равнораменен кръст, вписан в кръг[19]. Такъв кръст е нарисуван и на купола на модела на църквата, който държи в ръката си сръбският крал Стефан Урош II Милутин на стенопис на Кралската църква в манастира Студеница от 1314 г. (обр. 4)[20]. Такива кръстове, неофициални, но не и случайни, що се отнася до формата, са издълбани в мазилката на Кръглата църква в Преслав[21]. Без да целя да дам пълна представа за различните видове паметници, в които се среща кръстът, вписан в кръг, ще спомена още с оглед на тълкуването на символичното значение на кръга, че той се издига над църкви в Германия и Франция[22] и се явява като надгробен паметник в Гърция в по-ново време[23].

Кръстът с вписан в него кръг не е показан в общите енциклопедии и общите статии за кръстовете в специалните справочници по християнска археология, иконография, символика, религия и църква. От допитванията ми, които направих лично до доста духовни лица — научни работници и църковни служители, разбрах, доколкото някои от тях се изказаха по-определено, че едни от тях гледат на кръга, вписан в кръста, като на нещо неприсъщо, чисто декоративно, а други го обясняват с традиционните схващания за значението на кръга в християнската символика. Тези обстоятелства ме подтикнаха още повече към по-задълбочено проучване.

Внушителни по размери и богати с изображения са така наречените „високи кръстове“ (High crosses) в Англия и Шотландия от VII—VIII в. и в Ирландия от X в.[24] Ирландските кръстове, за които само имам повече сведения[25], са издялани от камък. Състоят се от цокъл, върху който се издига стълб, завършващ с кръст, между чиито рамена е оформен кръг. В средата, където се кръстосват рамената, е скулптирано обикновено Разпятието, а по рамената и стълба са изобразени сцени от Стария и Новия завет или от живота на свещени лица, растителни орнаменти и дори сцени на светски теми. Такива кръстове се намират в голям брой в монашески обители. Известен ни е надгробен каменен равнораменен кръст с вписан кръг от XI в. от Франция[26]. Кръст с вписан кръг се издига над най-хубавата, катедралната църква в Монреале в околностите на Палермо (Сицилия), построена през 1174 г. от норманите (обр. 5)[27]. Такъв кръст има и над високия покрив на римокатолическата църква „Св. Николай“ във Високо под Курешчком, на северозапад от Сараево (Босна), от XV в.[28] Една мощехранителница от митрополията в Одрин от 1669 г., която се пази сега във Византийския музей в Атина, има върху капака си силно орнаментиран кръст с вписан в него кръг, от четирите сегмента на който излиза по един лъч[29]. В по-ново време кръстът с вписан кръг се вижда много често върху църквите в Германия, Румъния, България[30]. Върху купола на Кралската църква в Студеница е издигнат при възстановяването ѝ също такъв кръст, въпреки че на модела на църквата, който държи крал Милутин, кръгът обкръжава кръста и въпреки уверението на Г. Бабич, че възстановената църква отговаряла точно на първоначалния ѝ вид[31].

От този преглед се вижда, че двата вида кръстове — с описан и вписан кръг, се срещат в едни и същи случаи, както ги намираме и в българските средновековни грамоти. Това обстоятелство ни дава основание да търсим тяхното значение в една и съща посока. Тълкуването, дадено от Илински, на кръга, който заобикаля кръстовете във Виргинската, Витошката и Брашовската грамота, като кълбо („шар“) е погрешно и се дължи по всяка вероятност на схващането на кръста като скиптър, а тълкуването на кръга, вписан в кръста на Оряховската грамота, като венче („венчик“) е неприемливо, защото се състои от отделни сегменти, несвързани помежду си, между рамената на кръста, които са украсени с бисери.

Явяването на кръстове, вписани в кръг, над куполите на църкви, на един или повече кръгове около кръстове, като тези по сводове на гробници в Софийския некропол[32], или на най-видни места в църквите, като в базиликата San Apollinare in Classe в Равена[33], като водосветни и надгробни кръстове и пр. показва, че тяхното значение и смисъл са по-особени отколкото обикновените открити кръстове и че кръговете не са само обикновени орнаменти. Кръст върху църква е засвидетелствуван писмено още през втората половина на IV в. във формата на гръцката буква тау — T като символ на спасението, на победата над смъртта[34]. Същото символично значение на латински кръст в абсидата на църквата S. Apollinare in Classe в Равена от VI в. е изтъкнато изрично чрез надписите над и под него IXΘYS (= Ἰσοῦς Χριστός Θεοῦ υἱός, σωτήρ) и Salus mundi. Самият кръст, който представлява алегорично изображение на Христос, се явява на фон, осеян със звезди, заобиколен от кръг. В средата на кръста, където се кръстосват рамената, е изобразен малък бюст на Христос. Цялата картина внушава,

5

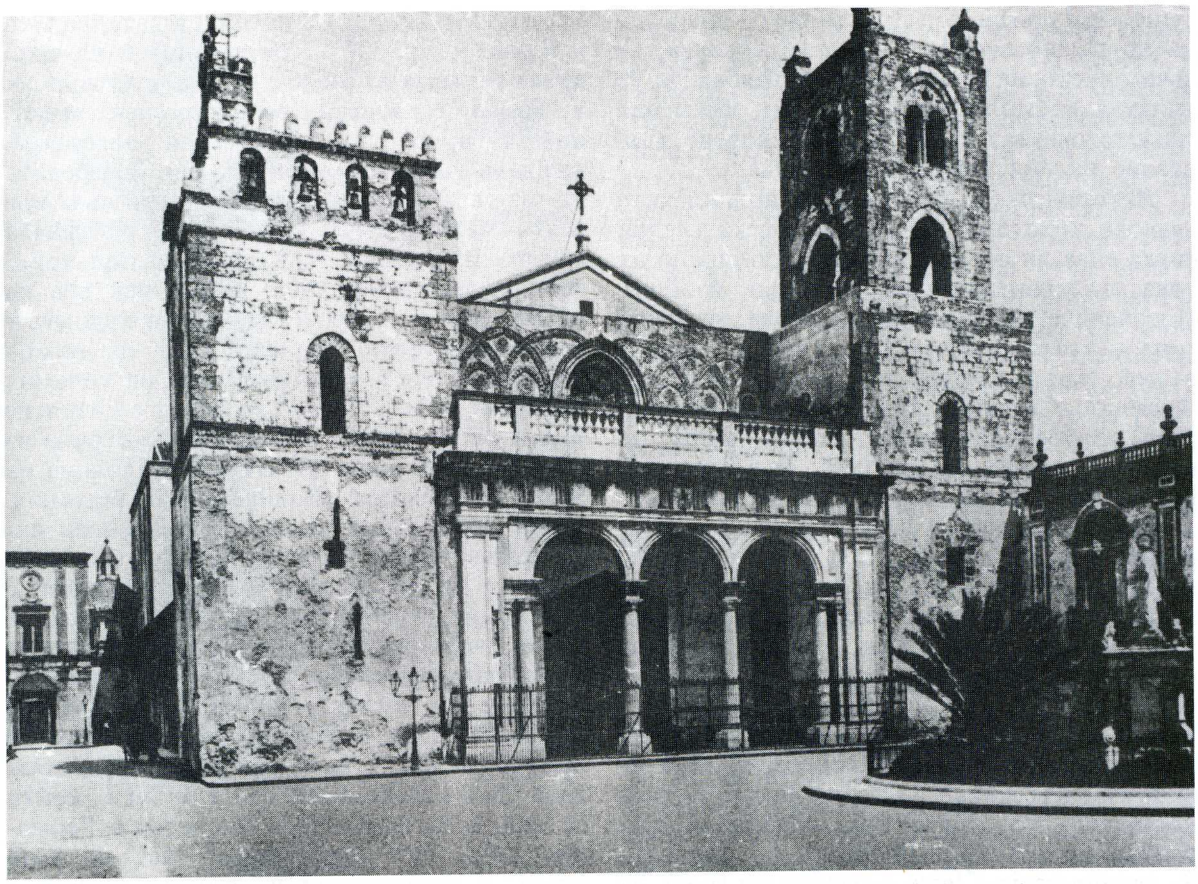

● *Обр. 5. Катедралната църква в Монреале (Сицилия) от 1174 г. Fig. 5. La Cathédrale à* ***Monréale*** *(Sicilie) de 1174.*

както правдоподобно отбелязва К. Онаш, и представата за господството на Христос в света[35]. Е. Вайганд поставя появата на нимба, т. е. блестящия диск, в който е вписан кръст, като атрибут на Христос към края на III или началото на IV в.[36] Като подражание на антични традиции той е бил изписван и преди това около главата на Христос, а след това и около христограма[37]. Обикновеният нимб без кръст е останал като атрибут в изображения на други божествени лица, светци, персонификации със свещен характер, както и на обожествявани лица, като владетелите във Византия и другите балкански държави през средновековието[38]. Символичното значение на нимба с кръст в него се запазва както в посочените случаи[39], така и по-късно, като значението му в някои случаи на символ и на господство и духовна власт има прононсиран характер[40].

Ако за кръста, вписан в кръг, намираме във всеки справочник или история на християнското изкуство тълкуване на неговото символично значение, то за кръста с вписан в него кръг общо, като за широко разпространен особено в по-ново време тип християнски символ не можах да намеря нищо в достъпната ми литература, защото, както изтъкнах, не е отразен в нея. Има обаче сведения и обяснения в частност за ирландските „високи кръстове“, които със своята история и с тяхната научна интерпретация представляват интерес от гледна точка на разглеждания тук въпрос. Тези кръстове са били изработвани първоначално така, че кръстът е оставал изцяло заобиколен от кръг и не е имал никаква украса. По-късно, на втори етап, рамената са излизали леко извън кръга, а на трети етап излизащите извън кръга краища са били още по-дълги и целият кръст е бил скулптиран с изображения. По този начин, пише Ж. Шьовалие, ирландският кръст от епохата на Каролингите е представлявал синтез на християнския символизъм и келтската традиция[41]. В тази обща формулировка може само да се гадае за конкретния смисъл. В първото издание на Lexikon für Theologie und Kirche обяснението на вписания в кръста кръг е дадено на едно място само като конструктивен елемент, а именно да държи рамената на кръста, а на друго място се изтъква, че кръгът подчертавал (betont) средището, където се пресичат рамената[42]. Във второто издание на същия справочник също се изтъква конструктивното значение на кръга, но заедно с това се посочва, че съчетанието на кръста с кръг трябва да се тълкува космологически[43]. Тези обяснения свидетелстват също за неустановено тълкуване на вписания в кръст кръг.

Историческото развитие на ирландските „високи кръстове“ от иконографска гледна точка едва ли ще да е вървяло изолирано от това в християнското изкуство изобщо. Посочените примери на кръстове от двата типа — кръст вписан в кръг и кръст с вписан в него кръг в едни и същи случаи във Франция, Сицилия, Германия, на Балканския полуостров говорят, общо взето, за едно аналогично развитие[44]. Във връзка с развитието на формата на ирландските „високи кръстове“ и изместването на неукрасените с украсени добива особен интерес идеята за обясняване на вътрешния кръст като подчертаване на мястото на кръстосване на рамената. Тази идея заслужава обаче да се изпълни с конкретно съдържание, защото и в иконографията на кръстовете с вътрешен кръг в споменатите християнски страни се вижда прогресиращ стремеж към изтъкване на този център по разнообразни, но показателни начини. В този център на кръста в абсидата на църквата S. Apollinare in Classe е изобразен бюст на Христос. На сребърен кръст, каквито византийските императори са подарявали на дворцови служители, от 960—963 г. на същото място има бюст на Христос с вписан в нимб кръст[45]. На кръста, изпратен от Юстин II (565—578) в Рим, пак там има малък равнораменен кръст в кръг[46]. В много кръстове от самото кръстовище или от кръга около него излизат по един или повече лъчи или по един лавров лист — символи на славата. Около кръга в междурамията на кръста върху купола на църквата в манастира Сузана в Румъния има по една шестолъчна звезда[47]. Средата на някои кръстове е заета от розетки или празни кръгове, а в кръстовете над църквите „Св. Георги“ и „Св. Седмочисленици“ в София там са поставени кръгли плоски червени стъкла. Тези примери показват достатъчно добре, че средата на кръстовете, където се пресичат рамената, в много случаи е била маркирана с кръг и някакъв мотив с изключение на празните кръгове, който не е декоративен, а символичен. Едва ли може да има съмнение, че тези композиции са свързани със сцената на Разпятието, и то с главата на Христос, която обикновено заема това кръстовище и е заобиколена с нимб, в който е вписан кръст. В потвърждение на това схващане ще дам като твърде показателен пример така известния кръст на Геро (Gero-Kreuz) от около 976 г., който се намира в катедралата в Кьолн (обр. 6)[48]. Кръстовището на този кръст се заема от нимб с формата на колело, в който е вписан равнораменен кръст; нимбът и кръстът са украсени, доколкото виждам, със скъпоценни камъни. От средата на тази композиция излизат по три лъча във всяко междурамие. Главата на релефната фигура на разпнатия Христос е под хоризонталните рамена, т. е. не е в центъра на нимба, както е в паметниците на художественото изкуство. Горната част на нимба излиза малко в междурамията на големия латински кръст. Такъв тип кръст с Разпятие има и върху едната продълговата страна на мощехранителница от втората половина на XIII в. в Буийак (Bouillac) във Франция. Това, което представлява по-специален интерес във връзка с разглежданата тема, е, че кръстът на Разпятието е богато украсен с филигран, скъпоценни камъни и камеи, второ, че нимбът излиза много повече в междурамията му и, трето, че главата на Христос е увенчана с богато украсена корона[49]. Още един твърде показателен пример за нимб, вписан в кръст, представлява един великолепен кръст от XI в., който се пази в катедралата в Мюнстер в Германия (обр. 7)[50]. В средната част на този кръст, в страничните и долното рамена е представен на ковани пластинки от злато и сребро Исус Христос разпнат, без рани от гвоздеите, с нимб и кръст, чиито рамена излизат извън нимба. Освен това е важно да се отбележи, че кръстът е украсен с перли, скъпоценни камъни и филигран, а нимбът само с перли и филигран.

И така, в средата на латинските кръстове, които са типичните кръстове на Разпятието и имат триумфален характер[51], се представя често, нагледно или символично, Христос разпнат, но като триумфатор, победител с атрибути на славата и символа на божественост и царственост — нимб около кръст или вписан в кръст. Ще припомня само, че и в стенописите на Боянската църква над главата на разпнатия Христос, заобиколена от нимб с вписан кръст, се чете надписът чрь славѣ. Така трябва да се схваща и кръгът, вписан в кръста, който е нарисуван в ръката в Оряховската грамота на Иван Александър. Към такова тълкуване ни навеждат и перлите в кръга.

При такова тълкуване на двата вида кръстове остава да се разгледа въпросът за функцията им и достоверността на изображенията в случаите, при които са употребени.

Тези кръстове се намират, както вече посочих, в ръцете на български царе — единият с описан около него нимб върху

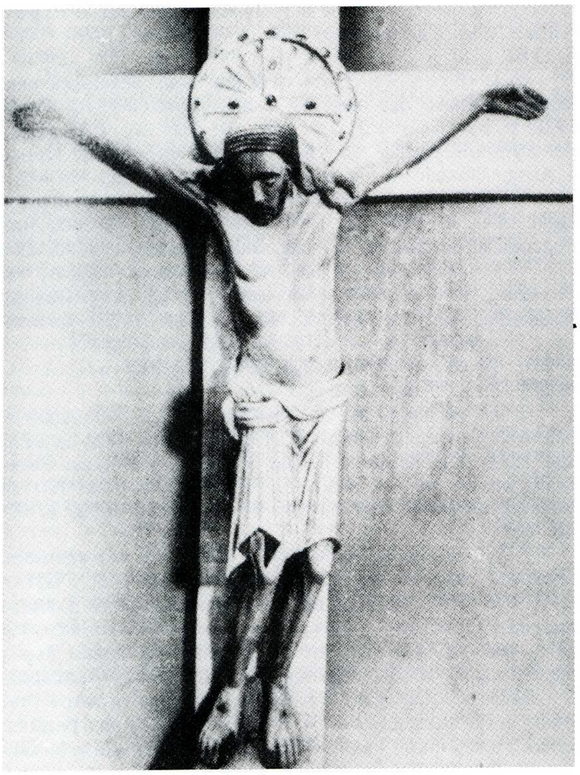

6

7

● *Обр.6. Кръстът на Геро от катедралата в Кьолн (около 976 г.). Fig. 6. La croix de Gero de la Cathédrale de Cologne (environ 976).*

● *Обр.7. Кръст от катедралата в Мюнстер в Германия (XI в.). Fig. 7. La croix de la Cathédrale de Munster en Allemagne (XI s.).*

скиптър, а другите четири от двата типа в царски ръце, които сочат към името и титлата в есхатокола на грамоти. С оглед на това трябва да се има предвид сведението на Псевдо-Кодин, както се нарича в научната литература неотъждествен византийски автор от средата на XIV в., при описанието на императорското облекло, че императорът носи при това в дясната си ръка винаги кръст (σταυρός), с който той показва вярата си в Христа[52]. Това тълкуване би било приемливо и в нашите случаи, но не може да се допусне предвид на нимба с вписан в него кръст, който представлява символ на разпнатия Христос в неговата слава, в неговия триумф, спечелен с мъченическата му смърт. Освен това няма добър смисъл и употребата на такъв кръст върху скиптър, който е атрибут на царя и има пряко отношение и значение към властта му, или в царска ръка, която по начина, по който е представена, служи да покаже валидността на документа и се явява като гаранция от страна на царя за съблюдаването на съдържащите се в него разпореждания. Важно е още да се изтъкне, че такива изображения липсват в сръбската и славяно-румънската дипломатика и че представляват една особеност на българската[53]. Няма ги и във византийската дипломатика, защото там подписите на императорите са саморъчни. От тези констатации, както и от обстоятелството, че иновацията в употребата на кръстове, вписани в нимб или с вписан в тях нимб, не се е утвърдила в разглежданите видове български паметници, нито е намерила подражатели в други страни, следва да се направи изводът, че не е била възприета като целесъобразна и подходяща.

И така, реалността на кръста с описан около него кръг (нимб) върху скиптъра на цар Константин Асен в стенописа на Боянската църква и изображенията на също такива кръстове, както и на кръст с вписан в него кръг (нимб) в рисунките на ръце в някои грамоти на български царе от Втората българска държава не може да се смята за доказана. По-скоро трябва да се мисли за подражания на изображения от други видове паметници. Заедно с това би трябвало да се предполага и неадекватно, нетрадиционно символично значение в разглежданите случаи. Това значение едва ли ще да е било по-различно от значението на откритите, обикновените кръстове в другите паметници от същия тип, както го е формулирал Псевдо-Кодин, но с придаване на по-голяма тържественост и по-силно подчертаване на царското достойнство.

[1] А. Грабар. Боянската църква. С., 1924, с. 72 (2-ро изд., С., 1978, с. 71); Н. Мавродинов. Боянската църква и нейните стенописи. С., 1943, с. 25; Кр. Миятев. Боянските стенописи. С., 1961, с. 15. Ф. Швайнфурт е пренебрегнал в описанието кръга около кръста (Ph. Schweinfurth. Die Wandbilder der Kirche von Bojana bei Sofia. Ein Meisterwerk der Monumentalkunst des 13. Jahrhunderts. Berlin, 1943, 15—16).

[2] Б. Филов. Старобългарското изкуство. С., 1924, с. 41.

[3] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 26.

[4] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 17; срв. и с. 21.

[5] Ив. Акрабова-Жандова. Боянската църква. Водач. С., 1960, 32—33.

[6] Съзнателно се избягва понятието „подпис", защото все още е спорен въпросът, дали имаме саморъчен подпис или не.

[7] Г. А. Ильинский. Грамоты болгарских царей. М., 1911, приложение № 2. За съжаление второто издание (G. A. Ilyinskiy. Gramoty bolgarskikh carey. With an introduction by Ivan Dujčev. London, 1970) не съдържа факсимилетата на грамотите и не може да замести първото за научна работа.

[8] Пак там, приложения № 6 и 7. Досега кръстовете и в трите грамоти са били схващани като скиптри. Това е погрешно, както се вижда най-добре на Витошката грамота, където вертикалното рамо завършва под ръката със стилизирана стойка във вид на триъгълник, а в Оряховската грамота на Иван Александър долният край на вертикалното рамо е разширен, както горният и краят на лявото рамо, каквото разширение няма при скиптрите. Важен признак за определяне на предмета като кръст е, че вертикалното рамо свършва почти непосредствено под ръката.

[9] Вж. Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, 76—83.

[10] За изображенията на Иван Александър в костницата на Бачковския манастир, в българския превод на Манасиевата хроника и Лондонското евангелие вж. напоследък Е. Бакалова. Бачковската костница. С., 1977, с. 158 и сл. и там посочената книжнина, а за монетите Н. Мушмов. Цит. съч.

[11] Σπ. Λάμπρος. Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ἐν Ἀδήναις, 1930; A. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin. Paris, 1936; Reallexikon zur byzantinischen Kunst. Bd. III, s. v. Insignien, Sp. 471—473; T. Velmans. Le portrait dans l'art des Paléologues. Venise, 1971.

[12] Св. Радојчић. Портрети српских владара у средњем веку. Скопље, 1934.

[13] Г. А. Ильинский. Цит. съч., приложение № 4.

[14] Г. А. Ильинский. Цит. съч., с. 36, неточно го схваща като изображение на нещо от рода на копчета или скъпоценни камъни.

[15] В ценния справочник на H. Sachs, E. Badstübner, H. Neumann. Christliche Ikonographie in Stichworten. Leipzig, 1973, S. 214, тази често срещана в епиграфските паметници формула е преведена „Jesus Christus siege!", т.е. „Исусе Христе, побеждавай!". Разликата в схващането на смисъла на израза има в нашия случай значение и за обясняването на символичното значение на изображението и затова ще се спра на нея по-подробно. Глаголът сам по себе си, както е написан в паметниците, може да се схване действително и в императивна форма — νίκα. В съчетание с им. п. на съществителните Ἰησοῦς Χριστός тя обаче не е възможна, защото те трябваше да бъдат в звателен падеж. Ето защо остава да се приеме само като 3 л. ед. ч. на сег. вр. в индикатив — νικᾷ. Епиграфите предават този глагол съгласно с правилата за издаване на такива паметници във формата νικᾶ, т.е. с извито ударение на последния слог и без jota subscriptum или в коректна правописна форма νικᾷ (срв. напр. H. Grégoire. Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure. Paris, 1922. Fasc. I, p. 73, No 226 ter, 226 quater, p. 97, No 282 bis и др. (за νικᾶ), p. 18, No 62, p. 110, No 320 (за νικᾷ). За историята на формулата вж. Fr. J. Dölger. Antike und Christentum. Bd. J. Münster i. W., 1929, S. 23 ff.

[16] L. Bréhier. L'art chrétien. Son développement iconographique dès origines à nos jours. 2ème éd. Paris, 1928, p. 32 et suiv., 257; Heinz-Mohr Gerd. Lexikon der Symbole, Bilder und Zeichen der christlichen Kunst. 4. Ausg. Düsseldorf—Köln, 1976, S. 165, и др.

[17] H. Sachs, E. Badstübner, H. Neumann. Цит. съч., с. 286; M. Lurker. Symbol, Mythos und Legende in der Kunst. 2. Ausg. Baden-Baden, 1984, S. 194.

[18] Γ. Ἀ. Σωτηρίου. Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας. Ἀθῆναι, 1930. (Ανατύπωσις ἐκ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τοῦ ἔτους 1929.). Σ. 135, εἰκ. 184; Ἀ. Ξυγγόπουλος. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ψηφιδωτόν. (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1929.). Σ. 152, εἰκ. 10.

[19] Jh. Whittemore. The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. Second Preliminary Report. Work done in 1933 and 1934. The Mosaics of the Southern Vestibule. Paris, 1936, p. 23, pl. IX, XVII; J. Beckwith. The Art of Constantinople. London-New York. 2. ed., 1968, p. 97, fig. 123.

[20] Г. Бабић. Краљева црква у Студеници. Београд, 1987, с. 10, обр. 2, и с. 60, табл. XXXIII.

[21] Р. Рашев. Знаци по стените на Кръглата църква в Преслав. — Изв. на Нар. музей — Шумен, VI, 1973, табл. IV; Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България. С., 1980, табл. XXX, № 12, 18, 19. Дончева класира тези знаци в групата на геометричните фигури, разграничавайки ги по такъв начин от символичните знаци (с. 34).

[22] Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία „Πυρσός". Ἀθῆναι, 1933, s. v. σταυρός, σ. 304β, № 1, 3.

[23] N. Μουτσόπουλος. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ νόμου Πέλλης. Θεσσαλονίκη, 1973, σ. 245, εἰκ. 45.

[24] Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg i. Breisgau, 1933, Bd. V, s. v. Irische Kunst, Sp. 595 (2. Aufl., 1960, Sp. 752); Encyclopedia of World Art. New York, Toronto, London, 1971. T. VIII, s. v. Ireland, 315—316.

[25] Пак там.

[26] Μεγάλη Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδεία, s. v. σταυρός, σ. 304β, № 5.

[27] L. Marchetti, C. Bevilaqua. Italian basilicas and cathedrals. Novara, 1950, fig. 119.

[28] Kunstdenkmäler in Jugoslawien. Leipzig, Bd. II, 296.

[29] M. Andronicos, M. Chatzidakis, V. Karageorgis. Die Museen Griechenlands. Athen, 1974, S. 358, Abb. 35.

[30] S. Scharfe. Deutsche Dorfkirchen. Leipzig, 1938, S. 47, 75, 82 u. a.; L'église orthodoxe roumaine. Bucarest, 1967, p. 166, 1, 83 et a.; в София: „Св. Неделя", „Св. Георги" (бул. Патриарх Евтимий, № 90), „Св. Седмочисленици" и др.

[31] Г. Бабић. Цит. съч., с. 27 и 28.

[32] D. V. Ainalov. The Hellenistic Origins of Bysantine Art. New Brunswick-New Jersey, 1961, p. 255, fig. 116 (английски превод на труда му „Эллинистические основы византийского искусства", излязъл през 1900—1901 г. в Записки Имп. Русского Археол. общества. XII. Труды Отделения археол. древне-классической, византийской и западно-европейской. V, който не ми беше достъпен); Кр. Миятев. Декоративната живопис на софийския некропол. С., 1925, с. 6, обр. 1; с. 7, обр. 2; с. 25, обр. 9; с. 93, обр. 35. Миятев не е използувал в труда си публикуваното от Айналов изображение.

[33] Ch. Diehl. Ravenne. Etudes d'Archéologie byzantine. Paris, 1886, p. 64 et suiv.; Ch. Diehl. Manuel d'art byzantin. Paris, 1910, p. 25.

[34] La Grande Encyclopédie. Paris, s. a., s. v. croix, p. 468. За символичното значение на този тип кръстове срв. J. Chevalier, A. Gheebrant. Dictionnaire des symboles. T. II. Paris, 1973, s. v. croix, p. 143; Heinz-Mohr Gerd. Цит. съч., s. v. Kreuz, c. 166.

[35] K. Onasch. Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten unter Berücksichtigung der Alten Kirche. Leipzig, 1981, s. v. Verklärung, S. 368.

[36] E. Weigand. Der Monogrammnimbus auf der Tür von S. Sabina in Rom. — Byzantinische Zeitschrift, 30, 1929—1930, S. 593.

[37] C. Kaufmann. Handbuch der christlichen Archäologie. 3. Aufl. Paderborn, 1922, S. 372.

[38] За апотеоза на византийските императори срв. A. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin (Variorum Reprints). London, 1971, p. 5; O. Treitinger. Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Jena, 1938, S. 34 ff., 145. За символичното значение на нимба в изображенията на византийските императори срв. L. Bréhier.

[39] Д. Айналов определя изрично кръга около кръста в църквата S. Apollinare in Classe като нимб, както и трите кръга около централния кръст в тях в софийската гробница, която описва (D. V. Ainalov. Цит. съч., 256—257). Същият автор определя като нимб със символично значение на спасително страдание и трите блестящи кръга около три христограма, вписани в тях, в мозайките на баптистерия в гр. Албенга (Италианска Ривиера, Лигурия), датиран обикновено към V в. или малко по-късно (Д. Айналов. Мозаики древней крещальни в Альбенге. — Византийски временник, VIII, 1901, с. 523).

[40] Кръстът, вписан в кръг, е окачествен като символ на господство (Herrschaft, Königtum) у Heinz-Mohr Gerd, цит. съч., с. 165; H. Sachs, E. Badstübner, H. Neumann, Цит. съч., с. 144; W. Bauer, I. Dümetz, S. Golowin. Lexikon der Symbole. Wiesbaden, 1980, S. 195.

[41] J. Chevalier, A. Gheerbrant. Цит. съч., II, с. 150.

[42] Lexikon für Theologie und Kirche. V, s. v. Irische Kunst, Sp. 595; s. v. Kreuz, Sp. 246.

[43] Lexikon für Theologie und Kirche. V, s. v. Irische Kunst, Sp. 752.

[44] От некропол в Сирия произхожда един кръст (crux monogrammatica) с вписан около центъра кръг (C. Kaufmann. Цит. съч., с. 270, обр. 125, № 4.

[45] J. Beckwith, Цит. съч., с. 94, обр. 119.

[46] Пак там, с. 44, обр. 55.

[47] L'église orthodoxe roumaine, p. 70.

[48] Lexikon für Theologie und Kirche. 2. Aufl. Bd. VI, s. v. Kreuz-Kreuzigung, Taf. III, Abb. 21, Sp. 613.

[49] J. Taralon, R. Maitre-Devallon. Les trésors des églises de France. Bobigny (Paris), 1966, p. 228, 299. Кръст от този тип от XIII в. се пази и в Градския музей (Museo Civico) в Пиза (Италия) (Lexikon für Theologie und Kirche. 2. Aufl. Bd. VI, s. v. Kreuz-Kreuzigung, Taf. III, Abb. 25).

[50] M. Geisberg. Die Stadt Münster. 6. Teil. Die Kirchen und Kapellen der Stadt ausser dem Dom. Münster in W., 1941, S. 83 (Abb. 1829), 84.

[51] Encyclopedia of World Art. New York, Toronto, London, 1972, T. IX, p. 294.

[52] Pseudo-Codinus. De officialibus palatii Constantinopolitani et de officiis magnae ecclesiae liber. Ed. Imm. Bekkert. Bonnae, 1839, cap. VI, p. 81: 512$_{4-6}$, $_{7-9}$ (изданието на J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos. Traité des Offices. Paris, 1966, не ми беше достъпно): Ἀπὸ μὲν οὖν τῶν τοιούτων φορεμάτων φορεῖ ὁ βασιλεὺς οἷα ἂν βούλοιτο, τὸν δὲ σταυρὸν ἐν δεξιᾷ φέρει ἀεί, ...καὶ τὸν μὲν σταυρὸν ὁ βασιλεὺς φέρων δι' αὐτοῦ δείκνυσι τὴν εἰς Χριστὸν ἑαυτοῦ πίστιν. В Коментара на Gretser и Goir към същото издание е цитирано символичното значение на този кръст, дадено и от солунския епископ и канонист от същото време Симеон. Кл. Весел отъждествява този кръст със скиптър (Reallexikon zur byzantinischen Kunst. Bd. III. Stuttgart, 1972, s. v. Insignien, Sp. 401).

[53] М. Ласкарис. Ватопедската грамота на цар Иван Асеня II. — Български старини. XI, 1930, с. 13, бел. 6.

Deux particularités de la représentation des croix sur les monuments médiévaux bulgares

ST. MASLEV

(Résumé)

On s'arrête sur deux types de croix connues des monuments médiévaux bulgares. La première groupe englobe les monuments où la croix est entourée d'un cercle (la croix sur le sceptre du roi Constantin Assen dans l'église de Boyana), l'image d'une main (royale) tenant la croix devant le nom et les titres des rois bulgares dans certains édits et la croix creusée en quelques endroits sur le crépi de l'Eglise Ronde à Preslav. Dans la seconde groupe entre la croix avec un cercle inscrit (on la trouve dans un édit du roi Ivan Alexandre) et la croix entourée d'un cercle qu'on trouve aussi sur certains édits.

On constate que l'emploi de ces types de croix sur des sceptres et dans les édits est un phénomène isolé qui ne trouve pas place dans la pratique des pays voisins de Bulgarie et dans les autres pays européens. On étudie les questions de la signification symbolique des croix cerclées et des croix au cercle inscrit qu'on rencontre sur certains monumennts médiévaux bulgares et propose les conclusions suivantes:

a) les deux types de croix apparaissent sur les mêmes types de monuments chrétiens;

b) le cercle dans les deux cas est le nimbe, symbole de la gloire, du triomphe, de la divinité et la royauté;

c) la signification symbolique de ces croix ne coïncide pas avec le fond des monuments où elles sont présentées (sceptre, édits) et cela peut expliquer leur apparition sporadique et leur manque en dehors des terres bulgares;

d) l'image de la croix cerclée sur le sceptre de Constantin Assen et sur les édits n'est pas authentique. Très probablement ces croix copient les images d'un autre type de monuments.

Критика и рецензии

H-J. WEISSHAAR. PEVKAKIA-MAGULA I. DAS NEOLITHIKUM UND DAS CHALKOLITHIKUM. BAM, Bd. 28.143 S. Text, 90 s. Verzeichnisse und 174 Tafeln. **Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 1989.**

Разкопките на селищната могила Певкакия, осъществени през 1967—1977 г., бяха важна съставна част от програмата на покойния професор Владимир Милойчич за проучване праисторията на Тесалия. Те са едно естествено продължение на по-ранните му изследвания в този район и преследваха задачата да бъдат получени сигурни компаративни данни, позволяващи синхронизации със съседните части на Югоизточна Европа. Удобното стратегическо положение на селищната могила Певкакия в залива на Волос даваше основание за надежди в това направление, които се оправдаха напълно. Разкопките бяха облагоприятствани и от обстоятелството, че в тях участваха повечето от днес водещите праисторици на Югоизточна Европа, които добре познаваха относителната хронология на неолита, халколита и бронзовата епоха в Тесалия — резултат от по-ранните проучвания на Вл. Милойчич в тази област. Праисторическите проучвания в съседните балкански страни бяха в разгара си и даваха богат и добре стратифициран сравнителен материал. От своя страна праисториците от тези страни очакваха с нетърпение публикацията на неолитните и енеолитни находки от прочутата Певкакия магула, представени частично в рецензирания тук том I от поредицата Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien.

В предговора на книгата, написан от издателя Х. Хауптман, са намерили място кратката история на изследването, както и съобщението, че том I ще бъде последван от още три тома, в които ще намерят място находките от бронзовата епоха.

Авторът Х-Й. Вайсхаар е приключил ръкописа си през 1985 г. Неговата концепция е отражение на нивото на науката преди тази дата, независимо от това, че в текста се срещат някои позовавания и на по-късни публикации. Това следва да се има предвид при оценката на редица негови виждания.

В първата част на труда е представена прецизно и точно стратиграфската и планиграфската ситуация на четирите културни пласта, от които произхожда разглежданият от автора материал.

Най-долният се отнася към класическата фаза на културата Димини (Отцаки С), но единични находки сочат, че в незасегнати от разкопките части на терена може би има и по-ранни поселищни следи, които се отнасят към фазите Цангли, Арапи и Агия София на същата култура. Според най-новите становища (Aslanis, 1990) тези фази трябва да се отнесат към късния неолит, а фазата Отцаки С — към ранния енеолит. Втори, трети и четвърти пласт са финално енеолитни и се отнасят към културата Рахмани.

На обекта са засвидетелствувани още находки от ранната, средната и късната бронзова епоха.

Във всички строителни хоризонти са открити както следи от строителни конструкции, така и многобройни вкопавания, ями и планирания, които силно нарушават чистотата на стратиграфската картина. Това обстоятелство е типично за всички селищни могили без изключение. То изправя изследователя пред необходимостта да изважда по чисто типологически показатели от общия керамичен материал онези фрагменти, чиято чужда културна принадлежност и ясна относителна хронология са му познати от други обекти. Такъв е случаят и с автора на рецензирания труд, който с право изважда от контекста на стратиграфския пакет на културата Рахмани керамиката тип Димини. Проблемите на изследователя на една селищна могила започват обаче оттук нататък и се свеждат до простия въпрос, как да се процедира с находки, чиято сигурна относителна хронология за дадения момент не е известна. Има статистически методи за проследяване на честотата на такива находки, които са ценно указание за изследователя. Х-Й. Вайсхаар ги е приложил отчасти (табл. 137—139), но за съжаление не е използувал напълно изводите, които произтичат от получените резултати. Става дума както за фрагментите тип Галепсос, така и за някои типични за развитата ранна бронзова епоха елементи (сосиери, урфирнис и др.).

От данните на табл. 137 и 138 е очевидно, че стратиграфската разсейка на керамиката от класическия етап на културата Димини и тази на тип Галепсос (в процентно отношение) са абсолютно идентични и следователно не съществуват никакви основания да се приема, че Галепсос е едно характерно за културата Рахмани явление (с. 25). Нещо повече, тази таблица е едно от най-убедителните преки доказателства за това, че късните фази на класическия етап на Димини са синхронни с Галепсос. (Други преки доказателства за това има в Ситагри III, Малич Ia,Камник, Тополница и др.).Съществуват и редица индиректни указания за това. В интерес на истината трябва да се отбележи, че авторът коригира сам становището си по този въпрос на симпозиума в Саарбрюкен през 1988 г. Цитираните таблици се базират главно върху някои технологически показатели, почерпани от прецизната обща типологическа обработка на керамиката, изложена във втората глава на рецензирания труд. Керамиката е разделена на видове съобразно с възприетата за Тесалия терминология: кафява, черна, бежова, сива и червена битова керамика, малиновочервена, врязана, канелирана, с полирани мотиви, пастозно рисувана, бежово рисувана, Галепсос А, В и С, графитно рисувана, урфирнис и груба. Съответно формите са обединени в класове, типове и подтипове. Макар съотнасянето на отделни форми към обозначенията „блюда“, „паници“ и др. да буди възражения, от статистическа гледна точка това няма значение, тъй като статистически се отчитат само типовете и техните варианти, които са общо 236 на брой, а не класовете.

Сред останалите находки правят впечатление идолите с отвор при врата и отделните мраморни глави за поставяне в отвора, три масивни медни изделия, една антропоморфна висулка от глина, тип Бодрогкерестур, украшения от кости и спондилус, няколко каменни изделия и едно минимално количество от кремък и обсидиан.

В третата глава е дадена обща характеристика на отделните хоризонти. Подчертава се отличното качество на керамиката от културата Димини, като в отделни случаи дебелината на стените достига до 0,2 см. На с. 56 откриваме указание за два фрагмента Галепсос от затворен комплекс (под пода на жилище 704). Към същото време трябва да бъде отнесен и рисуваният с графит фрагмент (табл. 35л), който е типичен за културата Дикилиташ—Слатино (Ситагри III).

В най-ранния хоризонт на културата Рахмани все още гъмжи от по-ранни инфилтрации, попаднали тук в резултат на строителните дейности. Тези находки съпровождат типична финалноенеолитна керамика на култура Рахмани. В нея доминират неукрасените, кобурести и заоблени форми с кафява, сиво-черна, черна и малиновочервена повърхност. Срещат се дръжки над ръба на устието, черпаци със скосено устие, пастозна рисунка и др. Развитието на керамичния комплекс продължава и във следващите два хоризонта, като в средния отзвучават диминските инфилтрации, а зачестяват хоботообразните дръжки и млечниците. В последния хоризонт от своя страна зачестяват инфилтрациите, идващи от по-късните пластове на бронзовата епоха.

Обаче не всички елементи, които се срещат както в този пласт, така и през бронзовата епоха, могат да се елиминират като инфилтрации, защото от представения археологически материал и цитираните от автора паралели е видно, че някои типологически особености на бронзовата епоха започват да се формират именно в този хоризонт и следователно те могат да бъдат указание за синхронност. Изправени сме пред едно явление, сочещо може би пътя за решаването на проблемите, свързани с генезиса на ранната бронзова епоха.

Последната глава е компаративна. Проследени са редица интересни съвпадения на стратиграфската картина от Певкакия със стратиграфията на редица селищни могили и пещери в Гърция. Подчертани са общите елементи между културите Рахмани и Атика — Кефала, както и близостта със Ситагри IV. Подчертани са и общите елементи със Малич IIа, Сълкуца IV и Шуплевац. Разгледани са и някои съвпадения с находки от Троя I и Полиохни.

Един такъв всеобхватен сравнителен анализ рядко минава без противоречия. Авторът се колебае между тезата за частичната синхронност между Рахмани и ранната бронзова епоха (с. 138) и тяхната хронологическа последователност (с. 94). Видяна от гледната точка на централнобалканската и долнодунавската относителна хронология, стратиграфската картина на долните слоеве на Певкакия съдържа един-единствен хиатус. Той е неминуем между пласта на културата Димини и този на културата Рахмани по следните съображения: Класическата фаза на култура Димини (по данни от Ситагри III) е синхронна с ранноенеолитната култура Градешница, която отговаря на Винча С, на култура Марица 1—3 и на култура Боян—Видра. Трите етапа на култура Рахмани нямат еквивалент в Тракия, но чрез Шуплевац, Малич IIа, Сълкуца—финал и Бодрогкерестур заемат твърда хронологическа позиция непосредствено след края на комплекса КГК VI. Между двете явления средователно трябва да заемат мястото си във времето цялата култура Гумелница, в т. ч. и преходът към нея, културите Варна, Караново VI, Тисаполгар и пр. Ако се приеме непосредствен континуитет между културите Димини и Рахмани в Певкакия, губи се хронологическото място на целия комплекс КГК VI, на Варненския некропол, на металургичния бум в българските земи и пр. Въпросният хиатус се проследява впрочем в цялата южна част на Балканския полуостров, а не е локално за Певкакия явление. От друга страна, той няма пандант в Тракия, където етнокултурният хиатус започва едва след края на КГК VI и трае до началото на ранната бронзова епоха. И тук той се доказва само по компаративен път, тъй като, ако пропуснем да го отбележим, ликвидираме хронологическото място на културата Рахмани и синхронните ѝ явления на юг, а от друга — това на културата Бодрогкерестур и на целия шайбенхенкел-хоризонт по средния и долен Дунав, които съответно предхождат културата Баден—Болераз. По отношение на територията на Украйна и Молдавия — в този случай не би останал хронологически диапазон за високоразвитите средни и късни фази на комплекса Кукутени—Триполие.

Самата култура Рахмани — най-после цялостно представена от изследването на Х-Й. Вайсхаар, заема от своя страна важна позиция в проблематиката на финалния енеолит на Балканския полуостров. Днес в южните му части се очертава един нов финално енеолитен комплекс, който обхваща културите Малич IIа, Мандало, Рахмани, Атика—Кефала и Микро—Вуни на о-в Самотраки.

Късният енеолит въобще е време на формиране на големи етнокултурни комплекси. В изброените култури доминират общите керамични технологии (с примеси от плява, пясък, кварц и органика) и общите керамични форми (т. н. корубести купи, чаши с дръжки над устието, хоботообразни дръжки, скосени черпаци, идоли и т. н.), което позволява обединението им в единен комплекс. С това се запълва празнината в изследванията за времето, предхождащо непосредствено формирането на ранната бронзова епоха в този район. Нещо повече, този хронологически хоризонт очевидно е играл немаловажна роля в това формиране.

В този смисъл рецензираната книга, снабдена с великолепен илюстративен материал, съставен лично от автора, е важна стъпка по пътя към осветляването на проблемите на прехода от енеолита към бронзовата епоха в южната част на Балканския полуостров, тъй като хвърля нова светлина в тази тъй сложна проблематика и обогатява съществено археологическата изворова база.

ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА

Д. ОВЧАРОВ. ЗА АНТИЧНИЯ ПРИНОС ВЪВ ФОРМИРАНЕТО НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА. — Археология, 1989, 2, 32—37.

Проблемът за формирането на старобългарската култура през ранното средновековие е един от основните в българската историческа наука. Повече от 25 години той е в центъра на моите научни интереси[1].

В науката се утвърди вече гледището, че в основата на старобългарската култура участвуват следните компоненти: тракийско-провинциално, римско ранновизантийско, славянско и прабългарско. По същия начин трите етнически групи траки, славяни и прабългари участвуват във формирането на българската народност. По своя характер старобългарската култура през ранното средновековие е славянска и такава се запазва. Този подход към разглеждания проблем се утвърди вече в нашата научна литература и се възприема от почти всички, които имат отношение към него[2]. В статията си Д. Овчаров се опитва да представи своето виждане по този важен въпрос неизвестно от какви подбуди и без никакви доказателства прави необоснован опит да отхвърли, мога да кажа, получила потвърждение в много сериозни изследвания теза. Той прокарва идеята, като отрича категорично тракийския компонент и твърди, че основен е прабългарският, а второстепенен — славянският. По този повод той пише на с. 33—34 „Сочeният от него (А. Милчев — б. м.) трети компонент в старобългарската култура е определен като „местна тракийска, провинциално-римска и ранновизантийска култура“ . . . „Собствено тракийската култура предхожда римската (нека бъде провинциално-римската), след което продължава развитието си в обсега на културата по време на римското господство, но това не дава право да наричаме последната „тракийска“, защото тя е формирана от културата на траки, римляни, гърци (които неясно защо А. М. забравя), малоазиатски заселници“, но Д. О. пропуска фактически, че по-голямата част от тези заселници са тракийци (б. м.), значителен брой пришелци от север и т. н.[3]

Обратното на Д. Овчаров и в подкрепа на приетата теза за ролята на траките във формирането на старобългарската култура Д. Ангелов твърди, че въпросът за траките като трети компонент в изграждането на българската народност наред със славяните и прабългарите може да се счита за окончателно изяснен[4]. Д. О. неправилно съобщава, че траките през ранната византийска епоха не са съществували, понеже те са се претопили във Византия.

На територията, която обхваща главно областите Мизия (днешна Северна България), Тракия и Македония, са се срещнали и заживели съвместен живот отделните компоненти на нашата народност (траки, славяни, прабългари)[5]. Тракийската общност в българските земи се развива до началото на VII в. и след това се слива с огромната славянска маса[6].

Още с първите си контакти със славяните в днешна Северна България траките оказват влияние върху тяхната материална и духовна култура. Особено силен израз и трайно присъствие то намира в художествения стил и особеностите на старобългарското изкуство. Високите и трайни достижения в областта на торевтиката и ювелирството в Тракия, които създават особеностите на местното художествено производство, намират отглас в развитието на старобългарското изкуство, в чието формиране естествено оказват влияние и редица други фактори. Що се касае до областта на материалното производство, то кръгът на взаимоотношенията между славяните и местното население траки е много по-широк.

Известно е, че славяните възприемат грънчарското колело от траките, факт, който има съществено значение в развитието на грънчарското производство. В неговото развитие се вплитат, от една страна, традициите на местното керамично производство, от друга — новите форми и техника, свързани с утвърждаването на ранновизантийската култура в българските земи. Тези сложни културни и производствени взаимоотношения намират особено силен израз в изработването на земеделски оръдия на труда — лемежи, обковки на лопати, чересла, косери, сърпове, мотики, киркомотики, брадви и др., които се запазват почти непроменени през ранното средновековие. На базата на богат сравнителен материал, произхождащ от българските земи, Йоахим Хенниг[7] доказа по безспорен начин генетическата връзка между тракийските и славянските оръдия на труда.

Проблемът за ролята на късноантичната и ранносредновековната култура в българските земи не е нов. Той има своята история чрез трудовете на К. Иречек, К. Шкорпил, Добруски, В. Томашек и др. През 30-те и 40-те години на нашия век към него се връщат Б. Филов, Кр. Миятев, Б. Геров и В. Мавродинова. От съвременните автори сериозно внимание им отделя Ал. Фол. В своите публикации той прави анализ на характера на тракийската култура през римската и ранновизантийската епоха[8] и влиянието, което тя оказва върху средновековната българска култура. В единия случай се касае за постепенното присъединяване на късноантичните или ранновизантийските градове към Първата българска държава, във втория — за славянизацията на запазилото се селско и отчасти градско тракийско население. Според същия автор тенденциите са много по-силно изразени в областта на духовната култура[9]. През VII в. траките се претопяват в огромното славянско население. В края на VI и първата половина на VII в. славянското население в своето културно развитие е било, от една страна, в досег с местното тракийско население и, от друга, под непосредствено влияние на Ранна Византия почти половин век много преди идването на прабългарите. Тракийското културно наследство намира отражение в културата през следващите столетия, изразено в езикови, топонимични, хидронимични, нумизматични, етнографски, антропологични и археологически данни. Днес в българския език са запазени над хиляда тракийски думи[10].

Проучванията на тракийския език дължим на Димитър Дечев[11], Владимир Георгиев[12], Иван Дуриданов[13], Кирил Влахов[14], Веселин Бешевлиев[15] и др., които установиха тракийски езикови възможности за проследяване на остатъци до VII в. Това недвусмислено говори, че отделни елементи от културата на траките и тяхното изкуство се запазват не само до края на VII в., но отделните елементи от техните обичаи и религии до наши дни. Според Д. Овчаров тракийската култура и изкуство не съществуват вече в този период, нещо, което ние не твърдим, тъй като според него тя се е разтворила в унифицираната ранновизантийска култура, а ние ще добавим, че и ранносредновековната българска всъщност е в подкрепа на нашата теза.

Хидронимите от тракийски произход — Струма, Места, Искър, Тунджа и други, са белег на приемственост, наследени през средновековието от античността.

През IV—VI в. крепостното строителство в градските райони отразява новите тенденции в строителната техника. Но едновременно с това във високопланинските райони на Стара планина и Родопите се запазват старите тракийско-фортификационни традиции[16].

Това потвърждава нашето становище, че тракийската култура продължава да се осъществява в някои от своите форми през римската и ранновизантийската епоха, макар и не като отделна самостоятелна култура.

След като отрича тракийския компонент във формирането на старобългарската култура, Д. Овчаров подценява и ролята на славяните като пише, че „в основата на ранносредновековния български град лежат преди всичко строителните традиции на прабългарското общество“.

Както отдавна е утвърдено в науката, славяните и прабългарите при идването си на Балканския п-ов не са познавали каменно-тухленото монументално строителство. Прабългарите не са имали никакви строителни традиции. Археологическите проучвания показват, че те са строели само примитивни юртообразни жилища и нищо друго. Със своята статия Д. О. възражда отдавна отречените в научната литература теории на Геза Фехер[17], Кр. Миятев[18], Ст. Станчев[19], Н. Мавродинов[20] и др. Блестящ пример в това отношение е Южната порта в Плиска, която е копие на Портата на ранновизантийската крепост в Силистра, датирана от VIII в., а монументалното строителство в Плиска се отнася към първата половина на IX в.[21]

Д. Овчаров отрича моето становище, че „траките са играли ролята на посредници между новите обитатели“ — славяни и прабългари на полуострова, и Византия по отношение на строителната техника[22]. Естествено това е могло да стане, след като траките се претопили в славянската маса през VII в. Д. Овчаров развива (с. 35) тезата, че „между късноантичния (респ. ронновизантийския) град на нашите земи и ранно-българския средновековен град генетична връзка не може да бъде установена". Но това твърдение е в противоречие с археологическите данни, тъй като всички известни досега средновековни български градове са възникнали върху по-стари антични или ранновизантийски такива, като някои дори са запазили и тракийските си имена — напр. Пулподева — Пловдив, Месембрия — Несебър, Сердика, Средец, Ескус, при с. Гиген, Калиакра, а други върху римски кастели и късноантичните градове като Червен, Плиска[23], Преслав, Царевец — В. Търново, Дръстър — Дуросторум, Варна — Одеса, Шуменската крепост и др. Да се пише (с. 33), че „изследователите на византийската крепост (но Д. О. не посочва нито едно изследване — б. м.) са затруднени да посочат дори в централните области на империята подобни връзки на античния и византийски град и са склонни да отрекат континуитета между тях" е доказателство, което е в противоречие с научната истина. Такова твърдение значи да се отрича приемствеността на античния град Рим, основан през VII в. пр. н. е., с град Рим през ранновизантийската епоха, или на античния град Византион, основан през VII в. пр. н. е., с ранновизантийския Константинопол.

Приведеното от Д. О. изследване на Кр. Миятев[24] от 1965 г. отдавна е остаряло и е в противоречие с новите археологически открития през последните 25 години. Според Кр. Миятев „Плиска и Преслав съществено се различават както от римските, така и от съвременните им византийски градове и тяхната поява и устройство са съобразени с особеностите на българското общество по това време"[25]. Въпреки потисканата научна мисъл през 60—80-те години на нашия век истината за Плиска и Преслав можа да се промъкне в редица изследвания за Плиска и Преслав[26]. Късноантични и ранновизантийски археологически материали недобросъвестно се укриваха или унищожаваха при провежданите археологически разкопки в Плиска и Преслав. Откритите култови архитектурни паметници като кръстовидно-куполната църква под наоса на Голямата базилика в Плиска по своя план и техника на изграждане принадлежи на V—VI в., а публикацията я отнася към втората половина на IX в.[27] Ст. Ваклинов я обяви за езическо капище (прабългарско), а Ст. Бояджиев, че е била предназначена за Мавзолей на първите български ханове[28]. Т. Тотев (на с. 169) пише следното: „На първо място, смущава изолираността на църквата в епохата, към която се отнася, т. е. отсъствието на синхронни или по-късни паметници, в които планът ѝ да е намерил продължение, и, на второ място, плановата ѝ схема е характерна за по-ранно време (V—VII в.)." Базиликата от Преслав по своя план и техника на изграждане също се отнася към VI в., а в публикацията тя е датирана във втората половина на IX в.[29], базиликата, открита в Манастирския комплекс от с. Равна, Провадийско, по план и техническо изпълнение предизвика оживени дискусии. Въз основа и на строителния надпис базиликата беше датирана към V—VI в., а след това неправилно предатирана от П. Георгиев към втората половина на IX в. Очевидно е, че базиликата в с. Равна има два строителни периода. Първият строителен период се отнася към V—VI в., а вторият с известни преправки, като запазва първоначалния план, се отнася към втората половина на IX в. При публикацията на атриума на Голямата базилика в Плиска се използват аналогии, изключително отнасящи се за ранновизантийски култови паметници, и вместо да се датира, както показват ползваните примери към V—VI в., П. Георгиев го отнася към втората половина на IX в.[30] Такива разминавания има и за редица други паметници. Ранновизантийският архитектурен стил и техника са влияели съществено върху раннобългарското строителство, което се потвърждава от плановете и техниката при изграждане на Плиска и Преслав. През 60-те години на нашия век в Преслав бяха открити в Дворцовия център шест напълно запазени коринтски тип капители (in situ), датирани от видната съветска изкуствоведка А. Банк към VI в. По тях няма никакви следи от преупотребени[31].

Използването на смесения градеж (opus mixtum) при монументалните и представителни сгради, крепостни стени, кули и порти в Плиска и Преслав, на Голямата базилика, каменният блоков и тухлен градеж в Цитаделата и Големия дворец в Плиска, укрепването с пилоти на основите на сградите, въвеждането на арки, кръстати сводове, измазването на фугите с хоросан, примесен със счукани на прах тухли и др., са напълно аналогични с тези от ранновизантийските градове[32]. За приемствеността между ранновизантийските и ранносредновековни български градове говори също и декоративното архитектурно оформление, което, черпейки от богатите източници на ранновизантийската декоративна украса, става следващото звено в развитието ѝ[33].

Д. Овчаров се опитва да критикува моята теза за влиянието на тракийския зверинен стил върху старобългарското изкуство, като проследяваме това в каменните старобългарски релефи, в орнаментите на българските ръкописи главно в заглавките. През епохата на Второто българско царство зверинният стил намира място още в дърворезбата, ръкописите в заглавките, миниатюрите, стенописите, сграфито керамиката[34] и др. Д. Овчаров необосновано твърди, че в този период се наблюдават само реалистични изразни средства. Непознаването на паметниците не дава право за необосновани твърдения. Тук се припомня само за стилизацията в заглавките в старобългарските ръкописи[35]. Неслучайно М. Цончева пише: „Приемствеността на тракийската култура в старобългарско време е факт, аз бих казал неоспорим" (б. м.) и продължава — „можем да говорим и за непрекъсната културна приемственост в развитието на художественото наследство в българските земи"[36].

Иконографията на тракийския конник преминава също в ранносредновековните стенописи под названието св. Георги, за което има редица доказателства[37]. Редица учени защитават тезата за съществуването на пълен континуитет между късноантичната, ранновизантийската и славянската култура. С. Георгиева установява, че няма никакъв хиатус в днешните български земи между античността и средновековието[38]. Статията на Д. О. за континуитета и приемствеността в ранносредновековната българска култура е в противоречие с известните досега археологически и етнографски данни[39].

„Впрочем, погледнато от съвсем историческа гледна точка, пише Д. О., раннобългарското общество не е имало откъде и от кого да черпи теми и сюжети, съдържащи се в тракийското изкуство, тъй като паметниците на тракийския зверинен стил изчезват твърде рано от художествената практика на балканското население и особено след налагането на християнството в началото на IV в." Едва ли е необходимо да припомням неоспоримата историческа истина, че траките се претопяват всред огромното славянско море и затова техните традиции в изкуството се онаследяват от славяните. Това се потвърждава въз основа на археологически и етнографски данни[40]. Освен това тракийското население запазва през V—VII в., особено населението в планинските и предпланински земи в източната част на Балканския полуостров, основните черти на своя бит, език и езическа религиозна традиция, които устояват на настъпващото християнство. Позоваването на В. Велков се отнася за I—III в.[41] и то е вече ревизирано от последните научни изследвания[42].

Д. Овчаров сам влиза в противоречие със собствените си твърдения, че „старобългарската култура има синкретичен характер и е всмукала в своята същина културните традиции на различни етнокултурни общности" (с. 32). Как е възможно Д. О. да отрича основата на старобългарската култура, която в развитието си през X в. бележи своя златен век, своя апогей в източната част на Балканския полуостров и дори в цяла средновековна Европа. С развитието на строителната дейност на култови и граждански постройки и крепостни съоръжения, с епохалното Кирило-Методиево дело — славянската писменост и книжнина, оригинална и преводна, и разпространението ѝ във всички славянски страни, Д. Овчаров се мъчи безуспешно да отрече нашата теза за местното културно наследство, за трите компонента във формирането на старобългарската култура.

Не мога да си обясня злъчния и некоректен упрек на Д. О. (с. 37, бел. 7), че съм „цитирал безнадеждна литература“. Имената на отхвърлените безнадеждни автори са: известният полски славист Лер Сплавински и А. Н. Мишулин, комуто дължим събирането на всички писмени сведения за славяните през 1941 г.

В заключение по мое мнение казах в началото: с тази си статия Д. Овчаров не допринася за изясняване на извънредно сложния въпрос за „античния принос във формирането на старобългарската култура през ранното средновековие“, напротив, внася се объркване и връщане назад.

---

[1] А. Милчев. По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през Ранното Средновековие. — Археология, 1964, кн. 2, 1—12; Zur Frage der materiellen Kultur und Kunst der Slawen und Protobulgaren in den bulgarischen Ländern während des frühen Mittelalters (VI.—X. Jh.). — В: Международен конгрес по славянска археология, 1965, т. 5, Wroclaw, 1970, 20—62; Die Slawen und die Völker der römischen Provinzen im Östlichen Teil der Balkanhalbinsel. — Internationaler Kongreß für slaw. Archäologie, II Berlin, 1973, 153—171; Формиране на старобългарската култура. — Първи конгрес на Българското историческо дружество, т. I, 1972, 411—419; Формирование старо-болгарской культуры. — Славяните и средиземноморският свят. С., 1973, 105—133; Славяне-протоболгары и Византия в болгарских землях в VI—IX вв. — В: Actes du XIVe Congr. internat. des études bizantines. Bucarest, 1971, t. 2, Bucarest, 1975, 387—393; Das thrakische Erbe in der bulgarischen Kultur des frühen Mittelalters. — Balkanica, Posnaniensia, 4, 1989, 257—263; Материална и духовна култура на българските земи през Ранното Средновековие VI—X в. — Българските земи в древността. България през Средновековието. Доклад, изнесен на Втория международен конгрес по българистика. Т. 6. С., 1987, 448—463; и др.

[2] Д. Ангелов. Образуване на българската народност (Второ преработено и допълнено издание). С., 1981, с. 27; Ал. Фол. Дълбоки корени. С., 1966, 5—67; Политическа история на траките. С., 1972, с. 163; Зл. Гочева. Античното наследство в ранната българска култура. — ИПр., 1982, кн. 1, 30—41; История на България. Т. I. 1979, 426—429; М. Цончева. Художественото наследство на тракийските земи. С., 1971; М. Станчева. Усвояване на античното наследство от средновековния Средец. — ИБИД, т. 29, С., 1974, 209—221; Ив. Дуйчев. Идеята за приемствеността в средновековната българска държава. — ИБИД, т. 27, 1970, 5—19; и др.

[3] Д. Ангелов. Образуване на българската народност, с. 38.

[4] Пак там.

[5] А. Фол. Политика и култура в Древна Тракия. С., 1990; Хр. Данов. Древна Тракия. С., 1963; Евг. Тодоров. Древнотракийско наследство в българския фолклор. С., 1972; И. Георгиева. Някои антични следи в българските народни вярвания и обичаи. — ИБИД, т. 27, 1969, с. 21.

[6] История на България. Т. I. С., 1979, 426—429.

[7] Joachim Henning. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtshaft des 1. Jahrtausends u. Z. Berlin, 1987, 99—112, Tafel 14—56.

[8] А. Фол. Дълбоки корени. С., 1986, 5—67; Политическа история на траките. С., 1972, с. 163; Историческа приемственост между древността и средновековието. — Векове, 1980, кн. 3, 82—86; Д. Ангелов. Някои проблеми на прехода от античността към средновековието в Югоизточна Европа през VI—IX в. — Изв. БИД, т. 29, 1974, 173—176.

[9] А. Фол. Историческа приемственост между древността и средновековието, с. 82; В. Тъпкова-Заимова. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI—VII в. С., 1966; Славянски заселвания на Балканския полуостров в рамките на варварските нашествия през VI—VII в. — ИБИД, т. 29, 1974, 119—206.

[10] И. Дуриданов. Езикът на траките. С., 1976, 1—164.

[11] D. Decev. Die thrakischen Spachreste. Wien, 1957; Тракийски названия на наши реки. — ИИБЕ, 3, 1954, 267—283.

[12] Вл. Георгиев. Тракийският език. С., 1957; Сегашно състояние на проучванията върху тракийския език. — Археология, II, 1960, кн. 2, с. 13.

[13] И. Дуриданов. Езикът на траките, 1—164.

[14] K. Vlahov. Nachträge und Berichtigungen zu den thrakischen Schprachresten und Rückwörterbuch. — ГСУ, ФФ, 1980; Трако-славянски успоредици, ГСУ, ФзФ, I—XIII, кн. 1, 1969, 157—223; Името на древните жители на нашите земи и траките. — Език и литература, 1966, кн. 2, 31—44.

[15] В. Бешевлиев. Проучванията върху личните имена у траките. С., 1965, с. 132; Участието на траките в обществения живот и на Източната римска империя. — ИИБИО, 1951, 217—234.

[16] Зл. Гочева. Античното наследство в ранната българска култура. — ИПр., 1982, кн. 1, 30—41; Тракийските крепости и мястото им в поселищната система. — Векове, 1980, кн. 4, с. 56 и сл.

[17] Г. Фехер. Ролята и културата на прабългарите; Значението на прабългарската и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа. С., 1940, 5—6.

[18] Кр. Миятев. Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. С., 1948, с. 66.

[19] Ст. Станчев. Славяни и прабългари в старобългарската култура. — Археология, 1962, кн. 4, с. 6.

[20] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, 71—73.

[21] Ст. Ангелова. Крепостната стена на Дуросторум — Дръстър — Силистра. — Археология, 1972, кн. 3, 83—93; Ст. Ангелова и Людмила Дончева-Петкова. За приемствеността в ранносредновековната култура в Южна Добруджа. — В: Сб. България 1300, т. II, 179—186; Ат. Милчев, Ст. Бояджиев. Портите на прабългарските крепостни стени. — В: Плиска—Преслав. II, С., 1981, 138—145.

[22] А. Милчев. Материална и духовна култура в българските земи през ранното средновековие VI—X в. — В: Българските земи в древността. България през Средновековието. Доклади на Втория международен конгрес по българистика. Т. 6. С., 1987, 448—463.

[23] А. Милчев. Критични бележки към рецензията на Павел Георгиев. — Археология, 1986, кн. 2, 43—51; ИПр., кн. 4, 78—82.

[24] Кр. Миятев. Архитектурата на средновековна България. С., 1965.

[25] Пак там, с. 30.

[26] А. Милчев. Критични бележки към рецензията на Павел Георгиев. — Археология, 1986, кн. 2, 48—51; ИПр., 1990, кн. 4, 78—83.

[27] Т. Тотев. Кръстовидна църква под основите на Голямата базилика в Плиска 865—866. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 160—169.

[28] Ст. Бояджиев. Мавзолей на първите български ханове. — М. П. К., 1986, кн. 2, 28—32.

[29] Д. Овчаров. Дворцовая церковь в Преславе и некоторые особенности болгарских раннесредневековых базилик. — В: Сб. Древности славян и Руси. М., 1988, 256—261.

[30] П. Георгиев. Атриумът на Голямата базилика в Плиска. — М. П. К., 1982, кн. 3—4, 54—62; Этапы в построении Большой базилики в Плиске. — В: Акти на IV международен конгрес по славянска археология, София, 1980. С., 1984 (под печат).

[31] М. Ваклинова (под печат).

[32] А. Милчев. Материална и духовна култура в българските земи..., 448—463.

[33] Пак там, 451—452.

[34] Пак там.

[35] А. Милчев. Формирование староболгарской культуры..., с. 100.

[36] М. Цончева. Художественото наследство на тракийските земи. С., 1971, с. 18.

[37] И. Венедиков. Тракийският конник. — Векове, 1972, кн. 4, 3—14; А. Фол. Историческа приемственост между древността и средновековието. — Векове, 1980, кн. 3, с. 85; В. Велков. Някои проблеми на етническото състояние на древнотракийските земи през V—VI в. — В: Първи конгрес на Българското историческо дружество. Т. I. С., 1972, с. 379; И. Георгиева. Някои антични следи в българските народни вярвания и обичаи. — ИБИД, т. 27, 1969, с. 21.

[38] С. Георгиева. По въпроса за характера на ранносредновековната българска култура. — Археология, 1962, кн. 3, с. 3.

[39] Д. Овчаров. Континюитет и приемственост в ранносредновековната българска култура. — Археология, 1988, кн. 3, с. 16.

[40] И. Георгиева. Някои антични следи в българските народни вярвания и обичаи. — ИБИД, т. 27, 1969, с. 21 и др.; Един старинен култ в Родопите, Странджа и Междуречието на Струма и Места. — Родопски сборник, III, 1972, 159—174; А. Милчев. Материална и духовна култура в българските земи..., 448—463.

[41] А. Милчев. Формиране на старобългарската култура..., с. 415.

[42] А. Милчев. Материална и духовна култура в българските земи през ранното средновековие VI—X в. С., 1987, 448—463.

АТАНАС МИЛЧЕВ

А. МИЛЧЕВ. Д. ОВЧАРОВ. За античния принос...

Още преди 8 години, когато писах по въпроса за континуитета и дисконтинуитета в раннобългарската култура[1], очаквах статията ми да предизвика научна дискусия. Това не стана дори и след като в 1989 г. задълбочих разсъжденията си по тази тема[2]. Надеждата ми се възстанови след появата на статията на Атанас Милчев, но заедно с нея дойде и разочарованието. Както можеше да се очаква, той защитава своята позиция, но с познатите и добре известни „аргументи", съдържащи се в предишните му работи. Ето защо не смятам за нужно и целесъобразно да продължа своето участие в разговора, като оставям на читателите да разсъдят сами кой е прав.

Необходимо е обаче да се изясни само един момент, който представлява същността на спора — каква е степента на участие на местно тракийско население във формирането на българската култура и заедно с това — ролята на прабългарската съставка в този процес. Правя това с помощта на самия Ат. М.

В своето изказване на Първата научна сесия на Археологическия институт (1950 г.) той писа буквално следното: „При идването на славяните (на Балканския полуостров — б. м.) трябва да отбележим, че те не са се смесили с местното тракийско население, понеже то, *като отделна етническа група, вече не е съществувало.*"[3] В интерес на истината трябва да се посочи, че в следващите редове той изяснява, че подобно на „скитите, сарматите и лужичаните така също и траките се явяват един от компонентите при сформирането на източното славянство".

За отбелязване е, че тогава, а и по-късно нито Ат. М., нито друг автор е могъл да изясни къде е станало това ранно сливане на траките с „източните славяни", но за нас в случая е важно твърдението, че когато славянските племена се настаняват в земите южно от р. Дунав, траките вече не са съществували като обособена етническа група.

Обяснявайки по-нататък характерните черти на прабългарската култура и в спор с Кръстю Миятев, Ат. М. заявява категорично: „Неправилно е такова отнасяне към прабългарския елемент, защото материалните паметници опровергават всички тези изказвания на др. Миятев. *Не може да се считат за номади прабългарите*, когато те при идването си са представлявали вече един племенен съюз и, че не са се занимавали с грънчарство. Аз не познавам номадски народ, който да не се е занимавал с грънчарство."[4]

Това е напълно вярно разсъждение. Изразено във време, когато емпиричният материал е бил крайно оскъден, то може да се оценява като прозрение на своя автор. Не се наемам да изяснявам причините, поради които той го изоставя в следващите десетилетия. Само бих могъл да го уточня — при следващите археологически разкопки обилните данни за прабългарите го потвърдиха напълно.

---

[1] Д. Овчаров. Континуитет и приемственост в раннобългарската култура към постановката на въпроса. — Археология, 1983, кн. 3, с. 16 сл.

[2] Д. Овчаров. За античния принос във формирането на старобългарската култура. — Археология, 1989, кн. 2, с. 32 сл.

[3] Първа научна сесия на Археологическия институт. С., 1950, с. 263.

[4] Пак там, с. 264.

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

Преглед

VI международна конференция по археозоология

От 21 до 25 май 1990 г. във Вашингтон се състоя VI международна конференция по археозоология. Това бе най-големият научен форум на специалистите, които изследват животинските кости от археологически разкопки. Представени бяха 36 страни от петте континента. Страната домакин имаше най-много представители, повечето от които млади, навлизащи в областта специалисти. Денят преди официалното откриване на конференцията беше посветен на доклади и дискусии по важни въпроси, свързани с изискванията при приемането на материалите, препарирането, консервирането и изготвянето на сравнителни колекции от рецентни и изкопаеми животни и т. н. Тези въпроси са непосредствено свързани с работата на музейните работници и улесняват дейността на работещите в областта учени. Бързият и лесен достъп до колекциите зависи от тяхната класификация и документиране по редица признаци. Специално внимание беше отделено на условията, при които трябва да се съхраняват колекциите.

Централна тема на конференцията бяха взаимоотношенията човек — животни през различните епохи. На пленарно заседание след официалното откриване ведущи учени като Бьокьони, Уинг, Пейн, Грейсон, Чернов, Уерпман и други изложиха стратегията и подходите при фаунистичните анализи в миналото, настоящето и бъдещето. Проличаха различните подходи и изходни точки при решаването на проблемите. Докладчиците насочиха вниманието си към изясняването на взаимното влияние между човека и обкръжаващата го природа (в частност фауната), а също върху доместикацията, разпространението и морфологията на видовете. Особено бяха засегнати въпросите за ролята на животните в икономиката, в социалните отношения, в ритуалите и религията. В кратки дискусии бяха споделени мнения по специфични проблеми, възникнали при изследването на определени археологически обекти.

По-нататъшният ход на конференцията продължи със заседания по секции. Очевидно това е най-подходящата форма за тесни професионални контакти. Докладите бяха разделени тематично. Заседанията се провеждаха под председателството на изтъкнати учени. Обединяваща тема на една от секциите беше „Ловците в миналото и настоящето“. Изтъкнати учени като Верещагин, Дривер, Алтуна и други изнесоха поредица от доклади, между които: „Животинският свят в Североизточна Азия и древният човек“, „Параметрите на съвместното ловуване“, „Праисторическият катаклизъм като причина за упадъка на еквидите в късния плейстоцен“ и други. Акцентирано бе на факторите, които влияят върху структурата на големите общества бозайници. Специалистите от Америка и Африка представиха остеологични изследвания от редица обекти. Съветски учени обобщиха дългогодишните проучвания в Северен Кавказ. Докладвано беше за особеностите в ловната стратегия в Югоизточна Европа, Италия и Франция през палеолита и мезолита.

Друга секция, ръководена от видния американски учен С. Олсон, обедини доклади по темата „Връзките между човека и животните в маргинална и затворена среда“. Една от подтемите беше посветена на влиянието на човека върху островната фауна. Редица изследователи докладваха своите проучвания за южнотихоокеанските птици; за останките от малки птици в Нова Зеландия; за влиянието на човешката дейност върху популациите свине и елени във Филипините; за археозоологичните анализи от Полинезия и морските риболовни стратегии в тропичния и умерения пояс на Тихия океан; за употребата на фауната в Карибския басейн. По-голям интерес за нас представляваха докладите от втората подгрупа на тази секция, посветени на изследванията в Средиземноморието и Адриатика. Представени бяха изследвания на животински останки от Крит и Кастро; пространственото разпределение на плейстоценските фосилни елени и други животни в пещерите на Сардиния, а също фауната и използването ѝ от неолитния човек на островите от Западното Средиземноморие. Засегнати бяха и проблемите по изучаването на гръбначните животни в маргинална среда от Судан и Еквадор. Отделна група доклади бяха посветени на ихтиологията, значението на рибите в икономиката и адаптациите към морска и сладководна среда. Няколко съобщения се отнасяха до проблемите за мидите и охлювите, техните особености, палеогеография, екология и роля в изхранването на хората.

Под ръководството на Алис Шойке се проведоха заседанията на секцията за технологии и социален контекст. Подчертано бе значението на оръдията на труда от кост и рог и тяхното място в икономиката на различните общества от неолита до средните векове. Проследена беше еволюцията в технологиите. Очертаха се особеностите на костната индустрия в различните райони на света.

На изотопите и археологията беше посветено специално заседание. Проучването на устойчиви изотопи е важно от различни гледни точки. Създава се възможност за палеореконструкции на околната среда. Интересни наблюдения с помощта на изотопи са правени върху палеодиетата на населението в Япония. Изследвани са морски екосистеми, фосилни бозайници и т. н. Някои доклади засегнаха мястото на изображенията като фактор, който подпомага и допълва резултатите от остеологичните проучвания. Пример за това са конете на гърците и римляните в античното изкуство. Една от секциите с най-голям брой доклади беше „Биологичните механизми зад остеологичните различия“. В подтемите към нея бяха засегнати морфологичните и морфометрични различия между животинските видове. В докладите се интерпретираше влиянието на палеоклимата върху промяната в размерите на бозайниците в определени райони. Интерес предизвикаха проблемите, свързани с различията в селекцията на животните, с метричните промени и тяхната връзка с одомашняването. Засегнати бяха и някои регионални въпроси, свързани например с еквидите през неолита в Южен Ливан или краниологията на овцете през бронза в Армения. Не бяха отминати проблемите на проучванията на кучетата и по-специално влиянието на човешкото поведение върху тях, краниологичната им алометрия в ранната еволюция и т. н. Едно заседание беше посветено на определянето възрастта на животните и сезонните промени. Докладвани бяха резултатите от изследването на съзъбието с помощта на компютри, влиянието на възрастта на индивидите върху метричните стойности и други. Тези проучвания са провеждани в значителната си част върху съвременни животни с известна възраст. На костната микроструктура бяха посветени няколко доклада. В контекста на доместикацията бяха засегнати различията между домашните и дивите свине на макро- и микроскопско ниво. Интерес предизвикаха съобщенията за микроскопските методи и изследвания върху различията между конете и следите от доместикация. Показано бе как остеопорозата и костните патологии могат да бъдат индикатор за отношенията между хора и животни.

В темата „Използването на животните в историческите периоди“ бяха обединени няколко групи доклади. Първата група — „Европа в средните векове“, включваше доклади за археозоологични проучвания на материали от Англия. Следващите групи доклади обхващаха остеологичните изследвания в Северна Америка през периодите преди и след колонизацията и индустриализацията. На зоогеографията бяха посветени две заседания. Представени бяха доклади по проблемите на взаимоотношенията човек — животно. Научните интереси на докладчиците се насочваха към изясняване ролята на стадата и пастирите в развитието на обществата в Стария и Новия свят; ролята на дивата фауна в цивилизациите от Северна и Централна Америка; биологическите и културните изводи за целенасоченото отглеждане на животните, разработени с оглед посрещането на специфичните икономически и социални нужди. Подобаващо място беше отделено на ритуалните животни. Доклади на тази тема изнесоха колеги от Америка, Индия, Англия, СССР, Израел и други. Интерес представляват приликите и различията при жертвоприношенията и вложената в тях символика. Значително количество доклади третираха разчитането на образци от фаунистични сбирки. Основните дискусии тук се свързваха с тафономията и следите по костните останки. Централни въпроси бяха също наблюдения за следи от човешка дейност върху костите; количествените данни за фауната и приложението им при изучаването на взаимоотношенията човек — животно; интерпретация на околната среда въз основа на анализи на гръбначни и безгръбначни животински останки и други.

В няколко заседания бяха проведени интересни и полезни дискусии по проблемите на доместикацията — процеси, изводи и бъдеще. Основните направления в обсъжданията бяха разнообразието в процесите на доместикацията, ролята на домашните видове за развитието на икономиката, а също въпросите за социалните контакти и религията. Очертаха се общите и отличителните черти при отглеждането на домашните животни в Стария и Новия свят. Невъзможно е да се спрем поотделно на всеки доклад, но специално внимание заслужават новите проучвания върху ранната доместикация на конете и новите методически изследвания във връзка с това. Не можем да отминем доклада на Ш. Бьокьони за биологическите доказателства за вторична експлоатация и доместикация. В него беше подчертано, че първоначално е било използвано месото, след това другите продукти от животните и накрая тяхната сила. Бяха изтъкнати измененията в цикъла на ловуване в зависимост от сезона и отглеждането на растенията.

В заключение трябва да отбележим, че беше постигнат баланс между докладите по различните тематики и региони от земното кълбо. Изпълнена беше непосредствената цел на конференцията — да се съчетаят докладите, изследващи взаимоотношенията човек — животно от различни гледни точки и в различен глобален контекст по начин, демонстриращ общността на интересите и разнообразието на подходите. VI международна конференция по археозоология спомогна за създаване на по-тесни контакти на учените от различни страни и за обмен на ценни идеи. Тя обобщи последните постижения на археозоологичната наука. Организирането й отговаря на порасналия интерес към изследването на животинските кости. То е отражение на все по-нарастващата роля на интердисциплинарните проучвания в археологията. Според всеобщата оценка този форум бележи по-висок етап на археозоологичната наука. Конференцията даде насоките и очерта перспективите на бъдещите изследвания в регионален и глобален мащаб.

Л. НИНОВ

II европейска работна среща по проблемите на античната глиптика

Европейският университетски център за културно наследство (CUEBC) бе организатор на Втората европейска работна среща по проблемите на античната глиптика, която се проведе от 9 до 12 декември 1990 г. в Равело (Италия). Цел на срещата бе да се предоставят условия за съвместна работа на специалисти по антични текстове в тази област, по иконография и стилистика на античните геми, експерти по изучаването им с научни недеструктивни методи. Поканени бяха учени от всички известни институти в Европа, сред които за пръв път и представители на източноевропейските страни. България участва с разработките на ст. н. с. Александра Милчева и н. с. Милена Тонкова.

Присъстваха 35 учени, много от които автори на една или повече монографии по проблемите на античните геми. Сред тях на почит бе проф. Мари Луиз Фоленвайдер, чието име се свързва с някои от най-значителните постижения в тази специфична област на античното ювелирство. Не могат да се отминат имената на Ерика Цвирлайн-Дил, Мартин Хениг, Шийла Мидълтън, Гертруд Плац, Гема Сена Киеза, Доминик Колън и др.

Директор на програмата и отговорен за провеждането на срещата бе проф. Тони Хакенс от Университета в Лувен ла Ньов в Белгия, който през 80-те години създаде школа в изследването на античното ювелирство. Той е и издател на специализираната поредица AURIFEX.

Втората европейска работна среща по проблемите на античната глиптика бе открита с приветствия на сеньор Марио Валенте, вицепрезидент на CUEBC и на проф. Т. Хакенс.

В пет раздела, обхващащи периода бронзова епоха — средновековие (представено само с един доклад, и то по реставрационни въпроси) и широк географски ареал — Среден и Близък изток и Европа, бяха разгледани различни проблеми на иконографията, стила, типологическото развитие на античните геми. В каква степен гемите са синификативни при изследване на изкуството, религиозните и философски представи на древните? Какъв е произходът им, къде и как са изработвани те? Това са въпросите, които фокусираха вниманието на учените.

На малка група от метални печати от Егейската бронзова епоха, останали досега без внимание от страна на учените, бе посветен докладът на Индо Пини (Германия). Ерик Гюбел (Брюксел) във „Финикийската глиптика — иконографска, типологическа и стилистична граматика“ показа, че печатите, които са значителен процент от археологическия материал, открит във финикийските находища от средиземноморските брегове, са важен параметър за изучаването на финикийското изкуство. На методически въпроси, свързани с трудности при датирането на неоасирийските и неовавилонските печати, се спря Доминик Колън (Британски музей). Бе коментиран универсалният случай, когато е невъзможно да се установи дали различията в стила са технически или хронологически.

Обширното изложение на проф. Мари Луиз Фоленвайдер, илюстрирано с превъзходни геми и камеи от Монетния кабинет при Френската национална библиотека, бе посветено на глиптиката от времето на Александър Велики и Диадохите. Особеностите в разпространението на металните пръстени с гравирано изображение в периода V—III в. пр. н. е. в Тракия бе предмет на доклада на Милена Тонкова (България). Те предоставят добри възможности за изследване на културните връзки на Тракия с южните ѝ съседи, за наблюдения върху местните вкусове, добре изразени в предпочитането на изцяло металните пръстени и на отделни сюжети. Стойността на гемите като исторически извор се открои в проучването на Пантос Пантос (Гърция). Авторът разглежда обществените печати на Етолийския съюз от края на III—началото на II в. пр. н. е. — печатите са на съюзни архонти-епоними, на градове на конфедерацията, на териториални административни единици. Чрез прецизен изкуствоведски анализ Джефри Спиър (Лондон) идентифицира произведенията на трима късноелинистически гравьори на геми — Аполофанес, Апелес и Состратос.

Най-многобройни и представящи най-широк кръг проблеми бяха разработките върху глиптиката от римската епоха. Многообразието от геми, повечето открити при археологически разкопки, даде възможност да се представи облика на гравьорски ателиета от различни римски провинции. Александра Милчева (България) показа, че Балканите са творческа област в глиптиката, претворяваща идеите на метрополията и Изтока и силно влияеща върху изделията от Северното Черноморие. Ателие за производство на геми от Виминациум представи Ивана Попович (Белград). Локализирането на ателиета в Италия и Северна Галия бе само един от многото въпроси, които поставят гемите от съкровището от Оз в Югозападна Галия, укрито около 260 г. Елен Гиро (Франция) се спря на минералогичната идентификация на камъните и стъклените пасти, на датирането на интаглиите и камеите, на сюжетите като извор за културата и вкусовете на епохата. Сложните проблеми от религиозен и философски характер, които поставят магическите геми, коментира Ерика Цвирлайн-Дил (Бон) чрез колекция от 96 геми от Музея за изящни изкуства във Виена. Мартин Хениг (Оксфорд) се спря на типовете камеи, използвани от обикновените хора, един останал досега в сянка проблем. Ролята на произведенията на глиптиката (портрети на императрици и принцеси) в династическата пропаганда от Юлиево-Клавдиевата епоха представи Томаш Микоцки (Варшава). На своеобразния класицизъм в глиптиката през късноантичната епоха се спря Гема Сена Киеза (Милано). У. Панути (Неапол) коментира няколко елинистически геми от Помпей.

В отделно заседание бяха представени редица колекции: „Геми от Далмация“ от Шийла Мидълтън (Оксфорд), „Въведение в колекцията Бек“ от М. Хътчинсън (Лондон), „Колекция от геми от Базел“ от Р. Фелман (Базел), „Геми от музея в Падуа“ от Гертруд Сайдмън (Оксфорд).

Традиционно силна бе секцията, посветена на технологични въпроси. За мащабите и амбициите на изследванията в тази насока бе показателно изложението на Маргарет Сакс (Лондон) „Цилиндрични печати от I хил. пр. н. е. — материали, идентификация и възможни източници“. Този доклад се отнася до около 450 печата и е част от голям проект, който включва анализи на около 2400 образци от Британския музей. Техниката на гравиране на античните геми бе обект на изследване от Артемис Онасоглу (Атина), която коментира минойско-микенски печати и от Мариан Мааскант (Холандия) — при геми от I—II в. Своеобразна кулминация в третирането на тази проблематика бе докладът на М. Рипс (Париж) „Традиционни техники в глиптиката, или изкуството на гравиране на фини камъни“, придружен с прожекция на видеофилм. В тази секция доклади изнесоха Биргит Арениус от Стокхолмския университет, Т. Гестели от Дебрецен, Е. Страк от Хамбург, в които бяха демонстрирани резултати от изследването на метал, скъпоценни камъни и стъкло с различни физико-химични методи.

Интензивната работа на срещата в Равело премина в творческата атмосфера на кръг от съмишленици. Показателно за това бе и едно вечерно обсъждане на представения от М. Мааскант проект за уеднакляване на терминологията в областта на глиптиката.

Изнесените доклади ще бъдат отпечатани в поредицата РАСТ, списание на европейската група по изучаване на физическите, химическите и математическите методи, използвани в археологията.

АЛ. МИЛЧЕВА, М. ТОНКОВА

Защитени дисертации

Тотю Косев Тотев. *Керамичната икона в средновековна България* (докторска дисертация). Рецензенти: акад. Димитър Ангелов, проф. д-р Иван Божилов, доц. к. и. н. Елка Бакалова.

Българската керамична икона е от слабо проучените теми в нашата медиевистика. Всичко, което доскоро знаехме за нея, се основаваше на малко на брой рисувани и релефни белоглинени икони от столичния център Преслав (893—971) и на два медальона от червена глина с релефни изображения на свети Архангел Михаил и благославящ Христос от Търновград. В резултат на археологическите проучвания през последните 20—25 години в Преслав, Търновград и Червен бяха открити доказателства, свързани с възникването и развитието на преславската керамична иконопис и керамичната икона през епохата на Второто българско царство (1185—1396). Благодарение на значителния по обем и разнообразие материал (около 100 цели и фрагментирани рисунки и релефни творби на средновековната българска иконопис от бяла и червена глина) стана възможно да се направят изводи за началната дата, развитието, организацията и провеждането на сложните керамични процеси и технологии, от една страна, и, от друга, — за иконографските образи и сюжети, стила на изобразените и връзката им с изкуството на православния Изток и Цариград.

Дисертационният труд обхваща четири глави (326 страници) и албум-приложение (99 таблици) с над триста графични рисунки, черно-бели и цветни фотографии. Заедно с иконите от България в албума са включени и всички известни до днес византийски керамични икони в частни колекции извън България и световни музеи като Лувър, галерия Уолтър в Балтимор, Държавен исторически музей в Москва, музеите в Цариград, Атина и др.

Глава първа, озаглавена „История на проучванията“ (с. 8—83), предлага обширен историографски преглед на досегашните проучвания, придружен с критичен анализ. Оценъчните критерии за приносните моменти на всеки един от включените в прегледа изследователи се основават главно на теренни показатели — издирване на нови находища за рисувана керамика, увеличаване броя на керамичните икони със свързаните за тях свидетелства (ателиета, глини, инструментариум, оцветители, пещи и други производствени съоръжения) и теоретични разработки (монографии, студии, статии и научни съобщения) относно пълното и навременно осветляване на научната проблематика на българската керамична иконопис.

Втора глава „Ателиета и керамици“ (с. 84—122) е посветена на един от най-важните въпроси в изследването, свързан с организацията на ателиетата, в които се е произвеждала керамичната икона. Изводите са резултат от наблюдения и изследвания в първата българска столица Преслав, където авторът е имал щастие да попадне и да проучи две от манастирските ателиета за рисувана керамика, предлагащи най-много досега икони (рисувани и релефни), осветляващи облика и характера на старобългарската керамична иконопис от епохата на Първото българско царство. Важно значение в главата имат наблюденията и изводите на Т. Тотев за постоянни, а не временни ателиета в градските и извънградските преславски манастири и особено за майсторите-керамици. Бидейки в множеството си монаси, последните са били с високо за времето си богословско образование и отлично запознати в сюжетно и стилово отношение с един от най-важните символи на християнската религия — иконата.

Една от основните в труда е глава трета (с. 122—210), включваща разглеждане и изясняване на въпроси, отнасящи се до класификацията на преславското иконописно творчество, неговата иконография, стил, дата и предназначение в олтарната преграда и изобщо в декоративната система на богато строените столични църкви от края на IX — първите 3—4 десетилетия на X в. Въз основа на ясни и най-подходящи при сегашното състояние на разкрития материал критерии е предложена обстойна и добре осмислена класификация на преславската керамична икона — рисувана и релефна. Правилно се отбелязва от автора, че съществуват възможности за класификация и по други белези, но това може да стане, когато са налице повече данни от археологическо естество. Фактът, че при досега разкритите материали, количествено погледнато, преобладават далеч повече рисуваните керамични икони в сравнение с релефните, се обяснява убедително с това, че в случая се проявява характерната за естетико-религиозните схващания на православната църква сдържаност по отношение на „триизмерността“ — като принцип в изобразителното изкуство с религиозна тематика.

Приносна като цяло се явява и последната, четвърта глава, озаглавена „Керамичната икона през Второто българско царство“ (с. 210—240). Независимо от това, че използваният в нея материал е значително по-малко от материала, разкрит в Преслав, Тотев е съумял въз основа на задълбочен анализ и прецизни наблюдения да изгради доста убедителна картина за червеноглинената икона, която е най-разпространена през този период и чийто главен център засега се очертава столицата Търновград и средновековен Червен. Съвсем правилна е тезата на автора, че ако трябва да се търси някаква предхождаща появата на червеноглинените релефни икони в Търновград и Червен художествена традиция, то това ще ни отведе не към Преслав, а към влияния, идващи от Византия през времето на Комниновата и Палеологовата династия.

В заключение на изследването (с. 240—248) се съдържат редица изводи за началната дата на българската иконопис в края на IX в.; за иконографските сюжети и образи, които преславските керамици черпят от изкуството на сиро-палестинския художествен кръг, цариградските църкви и някои илюстрирани с миниатюри византийски кодекси от IX—X в.; за взаимното сътрудничество между художниците от скрипториите и керамиците от ателиетата за рисувана керамика към столичните манастири; за мястото и предназначението, което преславската керамична икона заема в олтарната преграда и общо в декоративната система на църковната вътрешност; за високото професионално равнище на преславските керамици-иконописци и тяхната завидна богословска ерудираност и осведоменост и не на последно място за хронологическата преднина, която все още на сегашния етап на проучванията преславските керамични икони имат спрямо иконите от византийската столица. Важни са наблюденията и изводите за керамичната иконопис през Второто българско царство (XIII—XIV в.), когато иконата се изпълнява само от червеноглинест материал, в миниатюрни размери и в релефна техника.

Лолита Петрова Николова. *Проблеми на културните взаимоотношения между Югоизточна и Централна Европа през ранната бронзова епоха.* Научен ръководител: ст. н. с. Р. Катинчаров. Рецензенти: проф. д-р Н. Я. Мерперт, ст. н. с. Александър Бонев.

Кандидатската дисертация на Л. Николова се състои от две части. Първата част включва 275 с. машинописен текст, 8 схеми, 11 карти, 13 таблици, 6 диаграми, 2 текст-табла и списък на използваната литература.

В увода на първа част са определени целите и задачите на изследването; методиката на проучване; структурата на работата; географските и хронологическите граници; изследваните археологически култури.

Глава I (Въвеждане и проблематика) се състои от 4 параграфа. В първия параграф е направен критичен преглед на досегашните проучвания по темата на дисертацията.

Във втори и трети параграф са очертани характерните особености на ранната бронзова епоха (РБЕ) в Карпато-Балкано-Егейския регион и са обобщени данните за РБЕ от българските земи. В самостоятелен параграф за първи път са разграничени теоретични модели на взаимоотношения в праисторията. Последните са разделени на две групи: първа група (12 модела) отразява различните възможности за интерпретация на археологическите извори според сходството между отделните параметри на различните комплекси и култури. Втората група (10 модела) отразява връзката на интерпретационната археология с историята и теорията на културата, религията, етнологията и т. н.

Втора глава обхваща проучванията на Л. Николова върху културните взаимоотношения между Югоизточна и Централна Европа през РБЕ по данни от керамичните стилове, селищното строителство, металообработването, погребалните ритуали и някои предмети на култа.

В първи параграф са включени данните от керамичните стилове. Разгледани са проблеми на културно-хронологическите взаимоотношения и на взаимодействията. При анализа на културно-хронологическите взаимоотношения особено внимание е отделено на предтроянския етап РБЕ. Детайлно са съпоставени публикуваните данни от Карпато-Балкано-Егейския регион, като са аргументирани синхронизациите: Ситагри IV — Полиохни I—IIA; Езеро XIII—XI — Полиохни IIA; Болераз IV—II — Ситагри IV; Болераз II — Черна вода III и др. Направен е също опит за разграничаването на три фази през втория етап на РБЕ в Карпато-Балканския регион. При разглеждането на културните взаимоотношения са обособени постоянни контактни зони комуникационни артерии, а при сравнителния анализ на керамичния материал по оригинален начин са включени и теоретичните модели.

Данните от селищното строителство са дадени обобщени. Аналитично е разработен проблемът за разпространението на абсидните постройки. В параграфа за металообработването металните предмети са разделени на основни категории; посочени са суровините за металообработването; разработена е типологията на ювелирните предмети. Във връзка с културните взаимоотношения между Югоизточна и Централна Европа е посочено, че за увеличаването на металообработването в ареала на Вучедолския културен комплекс са налице различни фактори, между които вероятно и контактите с посока на влияние югоизток — северозапад.

Основно внимание в дисертационното проучване е отделено на погребалните ритуали, като аналитично се разглеждат два въпроса — на ритуала с трупоизгаряне и на надгробните могили. За първи път са систематизирани данните за над 50 некропола и единични погребения от Среднодунавския басейн и западните дялове на Долнодунавския басейн. Те позволяват ясно да се проследи появата и разпространението на ритуала с трупоизгаряне. Същият не е характерен за останалите области от Карпато-Балкано-Егейския регион с изключение на о. Лефкас. Сравнителният анализ дава възможност да се предложи хипотеза за дифузия на ритуала от Среднодунавския към Долнодунавския басейн.

Във връзка с проблема за появата и разпространението на надгробните могили от Карпато-Балканския регион през РБЕ е обърнато внимание на наличието на надгробни могили с трупоизгаряне в Източна Централна Европа, които не са свързани със степната традиция; според досегашните данни те се разпространяват на юг до басейна на р. Дрина.

В последния (5) параграф на втора глава са систематизирани и анализирани данните за антропоморфните урни и предмети с форма на „котва". Въз основа на тях е поставен проблемът за идеологическите взаимодействия в Карпато-Балкано-Егейския регион, който е един от най-слабо проучените.

Във втората част на дисертацията са включени четири приложения: 1. Каталог на раннобронзовите обекти от българските земи (84 обекта); 2. Индекс на раннобронзовите обекти от Карпато-Балкано-Егейския регион (без българските земи — 1600 обекта); 3. Некалибрирани радиокарбонни дати за РБЕ от региона (140); 4. Илюстративни табла (94).

Кандидатската дисертация на Л. Николова представлява един възможен подход към проблема за културните взаимоотношения през РБЕ между Югоизточна и Централна Европа. Авторът е посочил, че не изключва и други възможни подходи.

Г. ВЛАДИМИРОВА

Книгопис

Общи проучвания

Борисов, Б. Състояние, проблеми и перспективи на археологическите проучвания в района на комплекса „Марица-изток". — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 13—31.

Василев, Николай. Идеи за произхода на човека. С., СУ „Св. Кл. Охридски", 1990. 267 с.

В гл. 1: „Антропологически митове и легенди" разглежда представите за човека и животните в Древния изток.

Данкова, Галина, Красимир Велков и Красимир Ников. Спасителни археологически проучвания на обект „Староселец" през 1990 г. — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 307—358.

Джингов, Георги, Ана Балканска и М. Йосифова. Калиакра. Т. 1. Крепостно строителство. С., БАН, 1990. 208 с., с ил.

От елинистическата до средновековната българска епоха.

Рез.: Теофил Иванов. — Военноистор. сб., 1991, № 3, 150—151.

Миланов, Милан и Младен Младеновски. Картографиране на крепостите в Северозападна България. — Геодез., картогр., земеустр., 1991, № 1, 30—32.

От античността и средновековието.

Найденова, Върбинка. XXXV

национална археологическа конференция [20—25 април 1990 г., Кюстендил]. — Векове, 1990, № 6, 87—88.

Николов, Богдан. Георги Александров на 70 години. — Изв. музеите Северозап. България, 16, 1991, 243—249.

Николов, Димитър. Поява и развитие на градовете на Балканския полуостров. — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 83—88.

Бронзовата епоха и предримския период.

Нягулов, Благовест. Научна конференция за историята на град Балчик. — Векове, 1990, № 6, 98—90.

На 8 август 1990 г. в гр. Балчик.

Славяне. Этногенез и этническая история. Междисциплинарные исследования. Межвузовский сборник. Л., 1989. 176 с., 1 к.

Рец.: Кирил Петков. — Векове, 1990, № 6, 80—82.

Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Teil 1 u. 2. Wien, Verl. ÖAW, 1990. 969 p.

Състоял се в Карнунтум, 14—21 септември 1986 г.

Рец.: Румен Иванов. — Воен-ноист. сб., 1991, № 1, 162—164.

Karajotov, Ivan. The antique and the mediaeval port at the mouth of the river Ropotamo. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 64—66.

Ognènova-Marinova, Ljjba. Nesebăr: trent'anni di ricerche di terra e subacquee. — Bolletino d'Arte, 1990, No 59, 125—129.

Papoulia, B. Das Problem der kulturellen Einflüsse in der Vorgeschichte und in der Geschichte. — In: Thracians and Mycenaeans. Leiden, 1989, 280—289 (KB Rotterdam 1984).

Праистория

Аврамова, Мая. Накити от злато и мед от енеолитния некропол до с. Дуранкулак, Варненска област. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 54—58.

Герасимова-Томова, Василка и Тодор Стойчев. Представяне на женската фигура в праисторическата пещерна живопис от България. — В: Експедиционен годишник на СУ „Св. Кл. Охридски". А: Спелеология. С., 1990, 108—131.

Змейкова, Илка. Към проблематиката на керамиката от бронзовата епоха, открита в Табашката пещера. — В: Експедиционен годишник на СУ „Св. Кл. Охридски". А: Спелеология. С., 1990, 105—107.

Змейкова, Илка. Непубликувани археологически находки от Деветашката пещера. — В: Експедиционен годишник на СУ „Св. Кл. Охридски". А: Спелеология. С., 1990, 96—104.

Кънчев, Митьо. Некрополи от бронзовата епоха в района на „Марица-изток". — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 41—70.

Кънчева-Русева, Татяна. Праисторическо селище от късната бронзова и ранната желязна епоха „Овчарица-2". — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 71—82.

Нинов, Лазар. Проучване на животинските кости от Камен рид. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 167—174.

Панайотов, Иван. Ранна и средна бронзова епоха в Горнотракийската низина. Нови проблеми. — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 33 – 39.

Петров, П., Ст. Велев и В. Николов. Комплексно физикогеографско проучване на района на гр. Исперих с елементи на палеоландшафтна реконструкция. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 192—196.

Рындина, Н. В. Начало обработки металла в Юго-Восточной Европе (эпоха раннего и среднего неолита). — Вестник Московского университета, 1991, № 2, 62—72.

По материали от Дуранкулак и Усое.

Селищната могила Гълъбово — къснохалколитна, ранна и средна бронзова епоха. — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 139—204.

Авт.: Ив. Панайотов, К. Лещаков, С. Александров, И. Змейкова, Ц. Попова, Т. Стефанова.

Gergova, D. Thracian burial rites of the Late Bronze and Early Iron Age. — In: Thracians and Mycenaeans. Leiden, 1989, 231—240. (KB Rotterdam, 1984).

Griffith, J. G. The purpose of the golden triple vessel from Vulchitrun, Bulgaria. — In: Festinat senex (G. Griffith). Oxford, 1988, 1—4.

Kadrow, Slawomir. Uwagi na marginesie pracy Tsoni Tsoneva pt. Neolithic Endscraper Variability of Northeast Bulgaria. — Sprawozd. archeologiczne, 42, 1990, 345—348.

Kuna, M. Soziale und ökonomische Faktoren der Entwicklung der frühen Kupfermetallurgie in Südost- und Mitteleuropa. — In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C^{14} 3000—2000 B. C.) in Mitteleuropa: Kulturelle und chronologische Beziehungen. Acta d. 14. Internat. Symposium, Prag—Liblice, 20.—24.10.1986. Praha, 1989, 33—38 (Praehistorica 15).

Tsonev, Tsoni. Neolithic Endscraper Variability of Northeast Bulgaria. — Sprawozd. archeologiczne, 42, 1990, 333—343.

Античност

Атанасова, Йордана. Археологически находки от с. Арчар, Видинско. — Изв. музеите Северозап. България, 16, 1991, 11—19, 4 с. л. ил.

Погребение и колективна находка от сечива от II—VI в.

Балканска, Ана. Тракийско светилище от втората половина на I хил. пр. н. е. [при археологическия обект „Манастирят" — резерват „Сборяново"]. —Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 72—81.

Белитов, Илия. Трибалите в античната писмена традиция. — Изв. музеите Северозап. България, 16, 1991, 165—188.

Буюклиев, Христо. Гробни съоръжения и погребален ритуал в тракийските могилни некрополи през римската епоха в комплекса „Марица-изток". — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 195—212.

Василева, Мария. Рим. — Родна реч, 1990, № 7, 58—61.

Изкуството на древната Римска държава.

Георгиева, Румяна. Проучвания на желязната епоха в района на „Марица-изток". — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 91—104.

Гергова, Диана. Гетското религиозно и политическо средище в „Сборяново" — нови данни за характера му. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 66—71.

Гинев, Георги. Нови данни за разпространението на култа на Зевс и Хера в Долна Мизия. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 143—148.

Делев, Петър. Тракийският град при Свещари — една възможност за историческа идентификация. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 97—109.

Джелебова, Ася. Древноримските пристанища. — Мор. свят, 1990, № 10, 50—52.

Здравкова, Златоживка и Димитър Иванов. Към характера на Боровското съкровище. — Векове, 1990, № 6, 19—24.

Йорданов, Кирил. Гетите и Лизимах. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 13—20.

Калоянов, Станимир. Тракийският цар Арифарк. Североизточна Тракия и Крим. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 21—24.

Китов, Георги. Куполните гробници на нос Калиакра и нос Чиракман край Каварна. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 116—121.

Ковачева, Мери и Жельо Желев. Три тракийски обекта от района на Исперих в светлината на археомагнитните изследвания. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 182—191.

Ковачева, Теодора. Статуетка на Венера от Плевенско. — Изв. музеите Северозап. България, 16, 1991, 47—57, 18 с. л. ил.

Лазаров, Михаил. Антична рисувана керамика в България. С., Бълг. художник, 1990. 144 с., с ил.

Лазова, Цвете. Тракийски реалии в античната литературна традиция. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 33—40.

Манов, Методи. За знаците върху фиала № 66 от Рогозенското съкровище. — Векове, 1990, № 6, 57—60.

Маразов, Иван. Варварският партенон или химнът на пролетта. — Култура, 1991, № 1, 53—63. Продължава в кн. 2/1991 г. Изображенията върху котела от Гундеструп (Дания).

Машов, Спас. Късноантичният кастел и ранносредновековният град Августа при с. Хърлец, община Козлодуй (Локализиране, извори, топография и укрепителна система). — Изв. музеите Северозап. България, 16, 1991, 21—45, 8 с. л. ил.

Петрова, Павлина. Дистанционно изследване на могилни некрополи от Североизточна Тракия. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 179—181.

Попов, Димитър. Опит за локализация на [култа към] Залмоксис. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 7—12.

Попова-Мороз, Ваня. Римски скулптурен портрет на жрец от Дионисополис. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 149—151.

Прешленов, Христо Кръстев. Икономическо развитие на Западнопонтийските градове (72/71 г. пр. н. е.—284 г. от н. е.) (по археологически данни от Българското Черноморие). Автореферат на дис. ... „канд. на истор. н." С., 1990. 25 с.

Русева, Малвина. Някои наблюдения върху архитектурата на гробницата в „Гинина могила" край село Свещари. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 110—115.

Русинов, Валери и Атанас Орачев. ΟΙΚΕΩ и ΝΕΜΟΜΑΙ в IV книга на Херодот. Филологически и изворoведски аспекти. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 41—49.

Спиридонов, Тошо. Тракийският етнос. Проблеми на формирането и развитието. С., БАН, 1991. 184 с., ск.

Стефанов, Йордан. Стомогилие. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 59—65.

Опит за географска локализация според древни източници.

Стоянов, Тотко. Гробничната архитектура в Североизточна Тракия в светлината на контактите с Мала Азия (VI—III в. пр. н. е.). — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 122—133.

Тодоров, Иван. Дромихет — един малко известен гетски владетел от началото на I в. пр. н. е. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 25—28.

Фол, Александър. Политика и култура в Древна Тракия. С., Наука и изкуство, 1990. 272 с.

Balabanov, Petăr. The cities of ancient Thrace before the campaigns of Philip II. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 34—41.

Biernacki, Andrzej Bolesław. Remarks on the basilika and episcopal residence at Novae. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 187—208.

Böttger, B. Ölamphoren in Mösien und Spanien. Analogie gleich Analogie? — Wissenschaftliche Zeitschr. der Universität Rostock, 37, 1988, G, No 2, 73—75.

Bülow, Gerda v. Funktionsbestimmung von archäologisch nachgewiesenen Bauwerken durch Vergleich und Analogieschluß. Zwei Horrea im spätantiken Limeskastell Iatrus. — Wissenschaftliche Zeitschr. der Universität Rostock, 37, 1988, G, No 2, 65—72.

Čičikova, M. Tombeau royal de Sveštari et certains aspects du culte sepulcrale thrace. — In: Thracians and Mycenaeans. Leiden, 1989, 205—212 (IVe congr. internat. de thracologie, Rotterdam, 1984).

Dimitrova, Dora. The Jambol fort — results of the archaeological study. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 209—212.

Dimitrova-Milčeva, Aleksandra. Sacrifical altars of the Hellenic age in Kabyle. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 119—125.

Domaradski, Mečislav. Kabyle and the Thracian cities. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 49—60.

Fol, Alexandre. The Chariot Burial at Mezek. — In: The Celts. Venezia, 1991, 384—388.

Frey, Otto Hermann et Miklós Szabo. The Celts in Balkan Area. — In: The Celts. Venezia, 1991, 478—484.

Gergova, Diana. The find at Rogozen — a source on the religious and political life in Thrace at the end of the 5th century B. C. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 112—118.

Getov, Ljudmil. The trade and economic relations of Kabyle (4th—1st century B. C.) (after data obtained from ceramic epigraphies). — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 67—73.

Gočeva, Zlatozara. The cities of Thrace and the colonization of Philip II. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 42—48.

Gočeva, Zlatozara. Interdisziplinäre Methoden bei der Erforschung der thrakischen Kultur. — In: Innere und äussere Integration der Altertumswissenschaften. Halle, 1989, 220—225 (KB Halle, 1987).

Griffith, J. G. Postila to the "Proceedings of the Fourth International congress of Thracology". — In: Thracians and Mycenaeans. Leiden, 1989, 241—245 (KB Rotterdam, 1984).

Haselof, Günther. Germanische und östliche Tierornamentik in Donauraum. — Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte, 12, 1990, 27—47.

Като паралели привежда фибули от българските земи (кастела Augusta до с. Хърлец, Врачанско).

Hošek, R. Die ältesten Vorstellungen der Thraker. — Graecolatina Pragensia, 12, 1988, 9— 31.

Kessiakova, E. Une nouvelle basilique à Philippopolis. — Actes du XIe Congrès internat. d'archéologie chretienne, Lyon 1986. T. 3. Roma, 1989, 2539—2559.

Kojčeva, Kina. Settlement development in Lower Moesia in late antiquity. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 162—165.

Lehmann, Stefan. Ein spätantikes Relief mit Zirkusspielen aus Serdica in Thrakien. — Bonner Jahrbücher, 190, 1990, 139—174.

Mackensen, Michael. Zur Datierung mediterraner Sigillata aus der spätantiken Befestigung Iatrus an der Unteren Donau. Die Chronologie der Late Roman C — Formen Hayes 3 A—E. — Germania, 69, 1991, No 1, 79—96.

Madjarov, Mitko. Diocletianopolis, ville paléochretienne de Thrace. — In: Actes du XIe Congrès internat. d'archéologie chrétienne, Lyon 1986. T. 3. Roma, 1989, 2521—2537.

Mușețeanu, Crișan. Contribuţii privind topografia Durostorului. — SCIV, 41, 1990, No 3—4, 293—299.

Najdenova, Vărbinka. The rock shrines in Thrace. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 85—100.

Nikolov, Dimităr. Mezideva — a Thracian settlement in late antiquity. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 166—172.

Pejkov, Atanas. The fort of the old Thracian city of Eumolpia. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 23—33.

Popov, D. Le roi et l'autorité royale. Parallèles politico-réligieux thraco-mycéniens. — In: Thracians and Mycenaeans. Leiden, 1989, 156—166 (KB Rotterdam, 1984).

Rabadžiev, Konstantin. The cult of Heracles in Kabyle (problems of its penetration in Thrace). — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 132—139.

Ribarov, Georgi. Impoverishment of the mammal fauna in the surroundings of Kabyle (1st millenium B. C.—6th century A. D.). — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 218—221.

The Rogozen treasure. Papers of the Anglo-Bulgarian Conference, 12 March 1987. London, British Museum Publications, 1989.

Съдържа: Z. H. Archibald. Thracian interpretations of Greek and Oriental elements in fourth-century metalwork, p. 12—25; G. Ewigleben. An atelier of silversmiths in Western Thrace. The jug cat. no. 155 from Rogozen and its connections to the vessels with figural reliefs from Poroina, Strelča, Loukovit and Vratsa, p. 26—32; ...R. Hoddinott. Thracian goddesses and priestesses in the Rogozen treasure, p. 44—49; R. Hoddinott. Rogozen and Thracian religion: the Indo-European factor, p. 50—58; I. Marazov. The procession of fantastic animals, cat. no. 165 from the Rogozen treasure, p. 59—72.

Ruseva-Slokoska, Ljudmila. The architecture of Pautalia depicted in numismatic material and epigraphic monuments. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 147—153.

Samsaris, D. C. Les influences mycéniennes sur les Thraces. — In: Thracians and Mycenaeans. Leiden, 1989, 167—173 (KB Rotterdam, 1984).

Săsălov, Dimităr. Astronomical knowledge as reflected in the Thracian shrine of Zajči Vrăh in Kabyle. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 213—217.

Schneider, L. Les signes du pouvoir. Structure du langage iconique des Thraces. — Rev. archéologique, 1989, 227—251.

Schneider, L. Vom Bild zur Bildkunst der Thraker. — Visible Religion, 7, 1990, 279—288.

Stakenborg-Hoogeveen, J. Mycenaean Thrace from the fifth till the third century B. C. — In: Thracians and Mycenaeans. Leiden, 1989, 181—190 (KB Rotterdam, 1984).

Stojanov, Totko. On the cult of Artemis in Kabyle (4th-1st century B. C.). — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 126—131.

Susini, G. Storia di un itinerario danubiano. — Alma mater studiorum, 2, 1989, No 2, 1—9.

За Арчар.

Tačeva, Margarita. Der soziale und juristische Status der Thraker in der Zeit Xenophons und Strabons. — Index, 17, 1989, 117—126.

Tančeva-Vasileva, Neli. Kabyle military camp. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 140—146.

Tchaneva-Detchevska, Neli. Les édifices culturels sur le territoire bulgare pendant la période paléochrétienne à la lumière des nouvelles données. — In: Actes du XIe Congrès internat. d'archéologie chrétienne, Lyon 1986. T. 3. Roma, 1989, 2491—2509.

Trohani, George, Vlad Zirra et et Nicolae Conovici. Le système défensif de la citadelle Gète de Coţofenii din Dos (dép. de Dolj-Roumanie). — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 61—63.

Vaklinova, Margarita. Problems of the Christian topography of inhabited localities in Thrace and Moesia (4th-7th century). — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 178—186.

Velkov, Velizar. Excavations and studies at Kabyle 1982—1986. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 7—13.

Vlahov, Kiril. The Thracian Settlements. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 14—22.

По писмени данни.

Zdravkova, Zlatoživka et Dimităr Ivanov. Contribution to Thracian religious practice. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 101—111.

Средновековие

Борисов, Б. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец [Старозагорски окръг]. — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 205—306.

Косева, Диана. Изображения на крилатия Йоан Кръстител от Несебър. — Векове, 1990, № 6, 46—50.

Минаева, Оксана. Мадарският конник. С., Бълг. художник, 1990. 134 с., 32 с. ил.

Пуцко, Василий. Портретные изображения авторов и донаторов в древнеболгарской книге. — Старобългаристика, 1990, № 4, 68—83.

Тафраджийска, Цв. Произход на името българи и на неговите носители (по данни от източните извори). — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 197—245.

Харват, Петр. Проявление дохристианской идеологии в археологическом материале раннесредневековой Чехии. — Studia balcanica, 20, 1991, 79—87.

Янков, Димитър. Средновековни християнски некрополи в района на „Марица-изток". — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 113—123.

Нумизматика

Дочев, Константин и Милко Аспарухов. Две колективни находки с корубести билонови монети от Плевенския край. — Изв. музеите Северозап. България, 16, 1991, 59—76, 10 с. л. ил.

Йорданов, Иван. Византийски оловни печати от долното течение на Тунджа и Марица. — В: Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, 125—137.

Draganov, Dimităr. Chronology of autonomous coinage of Kabyle. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 74—84.

Oberländer-Tărnoveanu, Ernest. Numismatical contributions to the history of the South-Eastern Europe at the end of the 13th century. — Rev. roum. hist., 1987, No 3, 245—258.

Oberländer-Tărnoveanu, Ernest. Quelques remarques sur les émissions monétaires médiévales de la Dobroudja méridionale aux XIVe—XVe siècles. — Rev. roum. hist., 1988, No 1—2, 107—123.

Епиграфика

Божкова, Анелия. Тасоски амфорни печати от обект „Водна централа" в резервата „Сборяново". — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 93—96.

Гочева, Златозара. Светилища на тракийския конник в района на Провадия. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 134—142.

Зубар, В. М. Новий латинський напис з Болгарії і деякі питання історії Таврики. — Археологія (Кiiв), 1991, № 1, 118—127.

Произхождащ от Дворцовата църква в Преслав.

Иванов, Румен. Към военната история на Долна Мизия (Епиграфски бележки). — Военноист. сб., 1991, № 2, 93—98.

Надписите от Алмус (дн. Лом) и от с. Сомовит, Плевенско.

Йотов, Валери. Бележки върху разпространението на старобългарския знак Y. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 175—178.

Чичикова, Мария. Новооткрит епиграфски паметник на култа на Фосфорос в Североизточна Тракия. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 4, 1990, 82—92.

Ardevan, R. Porolissum şi Augusta Traiana. Observaţii asupra inscripţiei IGB III, 2, 1590. — Acta Musei Porolissensis, 12, 1988, 291—295.

Bérard, F. La cohorte I à Cilicum, la classis Flavia Moesica et les vexillations de l'armée de Mésie Inférieure. A propos d'une inscription de Montana. — Zeitschr. für Papyrologie und Epigraphik, 79, 1989, 129—138.

Čičikova, Maria. F—Graffiti sur céramique de Seuthopolis. — In: Πρακτικά τοῦ Η' διέθνους συνεδρίον ἑλληνικῆς καί λατινικίς ἐπιγραφικίς, Αθῆνα, okt. 1982. T. B'. Athènes, 1987, 130—133, 4 p. pl.

Doritju-Boilă, Emilia. Despre cărămizile cu ştampilă ale legiunilor V Macedonica şi XI Claudia la Dunărea de Jos şi pe litoralul nordic al Marri Negre. — SCIV, 41, 1990, No 3—4, 251—271.

Doritju-Boilă, E. Der Status von Moesia Superior unter Marcus Aurelius. — Zeitschr. für Papyrologie und Epigraphik, 68, 1987, 247—259.

Ferri, Naser. Seviri augustales i augustales libertinskoga porijekla u Gornoj Meziji. — Arheološki vestnik, 41, 1990, 597—606.

Надписи и от Рациария.

Gerasimova-Tomova, Vasilka. A clay seal and a lead matrix from the collection of Jambol District Historical Museum. — Acta Assoc. Intern. Terra antiqua Balc., 5, 1990, 154—161.

Gerov, Boris. Inscriptiones latinae in Bulgaria repertae. (Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae). C., СУ „Климент Охридски" 1989. 232 с., 85 табл.

Popkonstantinov, Kazimir. Die Verbreitung altbulgarischen Schrifttums im 9.—11.Jh. (nach epigraphischen Daten). — Mitteilungen Bulg. Forsch.-Inst. in Österreich, 1986, No 1, 85—90.

Schreiner, Peter. Überlegungen zur Verbreitung der griechischen Sprache und der Entstehung der kyrillischen Schrift im bulgarischen Raum. — Mitteilungen Bulg. Forsch.-Inst. in Österreich, 1986, No 1, 51—58.

Vidman, L. Due tituli montanenses coniungendi. — Listy filologicke, 112, 1989, 83—84.

Zyromski, Marek. Specialization in the Roman Provinces of Moesia in the time of Principate. — Athenaeum, 1991, No 1, 59—102.

По епиграфски данни.

Музейно дело и консервация

Андонов, Бойко. Да ги опазим за поколенията. — Огнеборец, 1990, № 4, 6—9.

Противопожарна защита на музеите и паметниците на културата.

Паличев, Александър. Ще останат ли за историята — зависи от всички. — Огнеборец, 1990, № 4, 10—12.

Интервю за пожарната безопасност на недвижимите паметници на културата.

Станчева, Магдалина и Велизар Велков. Да запазим извора [античните развалини на Сердика]. — София, 1991, № 1—2, 4—7.

Karadimitrova, Krassimira. Selected Exhibits from the National Museum of History. Photogr. Mario Filipov. S., Archaeol. Museum, 1991. 24 p. ill.

Mihăilescu-Bîrliba, Virgil. Documentare sciinţifica în Bulgaria. — Arheologia Moldovei, 13, 1990, 266—267.

Traci — Arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda romanità. Catalogo della mostra. Milano, Art World Media, 1989.

Каталог на изложбата във Венеция от 13 май — 30 ноември 1989 г.

Рец.: Federico Cordano. — Bolletino d'Arte, 1990, No 59, 129—132.

СТ. БЛАГОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Константин Кисьов – Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи 1

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Мери Ковачева, Алеко Тошков – Археомагнитно датиране на няколко неолитни селища в България 9
Никола Теодосиев – Кратерът от Душанци (културно-исторически анализ и интерпретация) 13
Тотко Стоянов – За интерпретацията на каничка № 155 от Рогозенското съкровище . . . 21
Георги Александров, Илия Белитов – Находка от римски републикански монети от с. Медковец, Михайловградска област 35
Стоян Маслев – Две особености в начертанията на кръстове в средновековни български паметници 38

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Хенриета Тодорова – H-J. Weisshaar. Pevkakia-Magula I. Das Neolithikum und das Chalkolithikum. BAM, Bd. 28.143 s, Text, 90 s. Verzeichnisse und 174 Tafeln. Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1989 46
Атанас Милчев – Д. Овчаров. За античния принос във формирането на старобългарската култура. – Археология, 1989, 2, 32–37 47
Димитър Овчаров – А. Милчев. Д. Овчаров. За античния принос 51

ПРЕГЛЕД

Л. Нинов – VI международна конференция по археозоология 52
Ал. Милчева, М. Тонкова – Втора европейска работна среща по проблемите на античната глиптика 53
Защитени дисертации 55
Книгопис 56

SOMMAIRE

Konstantin Kisjov – Sur le problème des coutumes funéraires de l'ancien âge du fer dans le Rhodope Occidental 8

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Meri Kovačeva, Aleko Toškov – La datation archéomagnétique de quelques sites néolithiques en Bulgarie 13
Nikola Teodosiev – Le cratère de Dušanci (analyse culturo-historique et interprétation) 20
Totko Stojanov – Sur l'interprétation du broc No 155 du trésor de Rogozen 34
Georgi Alexandrov, Ilia Belitov – Trouvaille de monnaies romaines républicaines du village Medkovec, département de Mihajlovgrad . . 37
Stojan Maslev – Deux particularités de la représentation des croix sur les monuments médiévaux bulgares 45

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Henrieta Todorova – H-J. Weisshaar. Pevkakia-Magula I. Das Neolothikum und das Chalkolithikum. BAM, Bd. 28.143 s. Text, 90 s. Verzeichnisse und 174 Tafeln. Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1989 46
Atanas Milčev – Д. Овчаров. За античния принос във формирането на старобългарската култура. – Археология, 1989, 2, 32–37 47
Dimităr Ovčarov – А. Милчев. Д. Овчаров. За античния принос 51

REVUE

L. Ninov – VIe conférence internationale sur les problèmes de archéozoologie 52
Al. Milčeva, M. Tonkova – IIe rencontre européen sur les problèmes de la glyptique antique . . 53
Dissertations soutenues 55
Bibliographie 56

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ 1991 SOMMAIRE DE L'ANNEE

СТАТИИ	кн.	с.	ARTICLES		
Бюклиев, Христо – Към въпроса за тракo-сарматските отношения през първи и началото на втори век (по археологически данни)	2	11	*Bujukliev, Christo* – Au sujet des relations thraco-sarmates pendant le premier et le début du deuxième siècle (d'après des données archéologiques)	2	19
Георгиева, Петя – Надгробна могила край гр. Шабла (проблеми на хронологията и културната принадлежност)	2	1	*Géorgieva, Pétia* – Tumulus près de ville de Chabla (problemès de la chronologie et de l'appartenance culturelle) . . .	2	10
Георгиева, Румяна – Обредни ями в Тракия (края на II – I хил. пр.-н. е.) . . .	1	1	*Géorgieva, Rumjana* – Fosses rituelles en Thrace (fin du IIe – I^{e} millénaire av. n. ère)	1	1
Дончева-Петкова, Людмила – Кръстове-енколпиони с образи на светци и надписи Ⓐ NHKOΛAOC – Ⓐ BΛACHOC и Ⓐ ΓEWPΓHOC – Ⓐ ДHMHTPHOC	1	11	*Dončeva-Petkova, Ljudmila* – Croix-enkolpion avec les faces des saints et les inscriptions Ⓐ NHKOΛAOC – Ⓐ BΛACHOC et Ⓐ ΓEWPΓHOC – Ⓐ ДHMHTPHOC	1	19
Кисьов, Константин – Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи	4	1	*Kisjov, Konstantin* – Sur le problème des coutumes funéraires de l'ancien âge du fer dans le Rhodope Occidental	4	8
Петров, Тома – Термини и репери в хронологията на кастела Ятрус, възел в римския лимес по долното течение на Истър	3	1	*Petrov, Toma* – Termes et repères dans la chronologie du castel Jatrus; noeud dans le limes romain sur le cours inférieur d'Istar	3	12
Смядовски, Стефан – За енколпионите с надписи Νικόλαος – Βλάσιος, Γεώργιος – Δημήτριος	1	19	*Smjadovski, Stefan* – Concernant les enkolpions avec inscriptions Νικόλαος – Βλάσιος, Γεώργιος – Δημήτριος	1	22
МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ			**MATERIAUX ET COMMUNICATIONS**		
Александров, Георги, Белитов, Илия – Находка от римски републикански монети от с. Медковец, Михайловградска област	4	35	*Aleksandrov, Georgi, Belitov, Ilia* – Ttouvaille de monnaies romaines républicaines du village Medkovec, département de Mihajlovgrad	4	37
Атанасов, Георги – Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа	3	33	*Atanasov, Georgi* – Eglises et monastères rupestres de la haute époque byzantine dans la Dobroudja du Sud	3	43
Боев, Златозар, Илиев, Николай – Птиците и тяхното значение за жителите на Велики Преслав (IX – X в.) . .	3	43	*Boev, Zlatozar, Iliev, Nikolai* – Les oiseaux et leur importance pour les habitants de Veliki Preslav (IXe – Xe s.)	3	48
Вагалински, Людмил – За социалната принадлежност на гладиаторите в Тракия	1	28	*Vagalinski, Ljudmil* – Concernant l'appartenance sociale des gladiateurs en Thrace	1	32
Вагалински, Людмил – Ново скулптурно свидетелство за гладиаторските игри във Филипопол	2	36	*Vagalinski Ljudmil* – Nouveau témoignage sculptural concernant les jeux de gladiateurs à Philippopolis	2	38
Георгиев, Павел П. – Отново за първобългарския надпис от Външния град на Плиска	1	38	*Georgiev, Pavel P.* – Encore au sujet de l'inscription protobulgare de la ville extérieure de Pliska	1	43
Жуглев, Кирил Ис. – Погребение на тракийски воин при с. Сатовча, Гоцеделчевско	2	21	*Juglev, Kiril Is.* – Inhumation d'un soldat thrace près du village Satovča, région de Goce Delčev	2	23
Иванов, Теофил – Бележки върху един надгробен латински надпис от Никополис ад Иструм	2	38	*Ivanov, Teofil* – Notes sur une inscription latine sépulcrale de Nicopolis ad Istrum	2	40
Йорданов, Иван, Аладжов, Димчо – Непубликувани оловни печати от Хасковско (I)	1	44	*Jordanov, Ivan, Aladjov, Domčo* – Sceaux byzantins de plomb non publiés de la région de Haskovo (I)	1	55
Квинто, Лидия – Отново за индийската статуетка от Разградския музей . .	1	56	*Kvinto, Lidia* – Encore au sujet de la statuette indienne du Musée de Razgrad	1	60
Ковачева, Мери, Тошков, Алеко – Археомагнитно датиране на няколко неолитни селища в България	4	9	*Kovačeva, Meri, Tockov, Aleko* – La datation archéomagnétique de quelques sites néolithiques en Bulgarie	4	13
Маслев, Стоян – Две особености в начертанията на кръстове в средновековните български паметници	4	38	*Maslev, Stojan* – Deux particularités de la représentation des croix sur les monuments médiévaux bulgares	4	45
Милчева, Александра, Генчева, Евгения – Scamnum tribunorum на военния лагер Нове	2	24	*Milčeva, Alexandra, Genčeva, Evgenia* – Scamnum tribunorum du camp militaire de Novae	2	35
Милчева, Румяна – Женски портрети от Антониновата епоха от НАМ в София	3	27	*Milčeva, Roumiana* – Portrait de femme de l'époque d'Antonin du Musée archéologique national à Sofia (I)	3	32
Момчилов, Димчо В. – Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей	2	47	*Momčilov Dimčo V.* – Deux boucles de bronze avec de figures d'animaux du Musée de Karnobat	2	49

Николов, Васил, Григорова, Кунка, Сиракова, Емилия – Раннонеолитно селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение) 3 13
Попова, Цветана – Палеоетноботанични изследвания от археологически обекти в Североизточна България . 2 49
Смядовски, Стефан – Епиграфско-текстологични добавки върху още два български надписа 2 41
Стоянов, Тотко – За интерпретацията на каничка № 155 от Рогозенското съкровище 4 21
Теодосиев, Никола – Кратерът от Душанци (културно-исторически анализ и интерпретация) 4 13
Торбатов, Сергей – Римска военна диплома от 145 г. от Нигринианис, Долна Мизия 1 23
Хараламбиева, Анна – Фибули от V в. от Североизточна България 1 33

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Ангелова, Стефка, Дончева-Петкова, Людмила – С. А. Плетнева. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., Наука, 1989. 285 с. . . 3 50
Кабакчиева, Гергана – Klara Kuzmova – Peter Roth. Terra sigillata v Barbariku, nálezy z germanskych sidlia a pohrebisk na uzemi Slovenska. – Materialia Archaeologica Slevaca. T. IX, Nitra, 1988: 225 p. 1 61
Иванов, Румен – Eric Birley. The roman army papers 1929 – 1986 (J. G. Gieben, Publisher), Amsterdam, 1988. 457 p. (Edited by M. P. Speidel) 2 54
Милчев, Атанас – Д. Овчаров. За античния принос във формирането на старобългарската култура. – Археология, 1989, 2, 32 – 37 . . . . . 4 47
Морева, Росица – Иван Богданов. Гробът на патриарх Евтимий – национална светиня. С., 1987 . . . . 3 53
Николовс, Лолита – J. Makkay. The tiszaszoles Treasure. Budapest. Akademiai Kiade, 1989. 189 p., 32 pl. . . . 3 49
Овчаров, Димитър – В. Ф. Генинг. Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989. 133 с. 2 56
Овчаров, Димитър – А. Милчев. Д. Овчаров. За античния принос 4 51
Рашев, Рашо – Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989. 133 с. . . 2 54
Стефанов, Павел – Е. Флорева. Средновековни стенописи. Вуково, 1598. С., 1987. 171 с., 85 ил., 12 сх . . . 1 62
Тодорова, Хенриета – H. J. Weisshaar. Pevkakia-Magula I. Das Neolithikum und das Chalkolithikum. BAM, Bd. 28. 143 s. Text, 90 s. Verseichnisse und 174 Tafel6n. Rudelf Habelt Verlag. Bonn, 1989 . . . . 4 46

ПРЕГЛЕД

Димитрова-Милчева, Александра – XI международен конгрес по античен бронз в Мадрид 1 65
Кулев, Ивелин – XXVII международен симпозиум по археометрия . . . 1 66
Милчева, Александра, Тонкова, Милена – Втора европейска работна среща по проблемите на античната глиптика 4 53
Нинов, Лазар – VI международна конференция по археозоология 4 52

Nikolov, Vasil, Grigorova, Kounka, Sirakova, Emilia – Localité de la haute époque néolithique Slatina à Sofia: premier horizon de construction (communication préalable) 3 26
Popova, Cvetana – Etude paléoethnobotaniques d'ensembles néolithiques dans la Bulgarie du Nord-Ouest 2 53
Smjadovski, Stefan – Suppléments épigraphico-textologiques sur encore deux inscriptions bulgares 2 47
Stojanov, Totko – Sur l'interprétation du broc No 155 du trésor de Rogozen . . 4 34
Teodosiev, Nikola – La cratère de Dušanci (analyse culturo-historique et interprétation) 4 20
Torbatov, Serguej – Diplôme militaire romain de l'an 145 de Nigrinianis, Mésie inférieure 1 27
Haralambieva, Anna – Fibules du Ve s. de la Bulgarie de Nord-Est 1 37

CRITIQUE ET RECENSES

Angelova, Stefka, Dončeva-Petkova, Ljudmila – С. А. Плетнева. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., Наука, 1989. 285 с. 3 50
Kabakčieva, Gergana – Klara Kuzmova – Peter Roth. Terra sigillata v Barbariku, nálezy z germanskych sidlia a pehrebisk na uzemi Slovenska. – Materialia Archaelogica Slovaca. T. IX, Nitra, 1988. 225 p. 1 61
Ivanov, Roumen – Eric Birley. The roman army papers 1929-1986 (J. G. Gieben, Publisher), Amsterdam, 1988. 457 p. (Edited by M. P. Speidel) 2 54
Milčev, Atanas – Д. Овчаров. За античния принос във формирането на старобългарската култура. – Археология, 1989, 2, 32 – 37 . . . 4 47
Moreva, Rosica – Иван Богданов. Гробът на патриарх Евтимий – национална светиня. С., 1987 . . . . . . 3 53
Nikolova, Lolita – J. Makkay. The tiszaszolos Treasure. Budapest. Akademiai Kiade, 1989. 189 p., 32 pl. 3 49
Ovčarov, Dimitar – В. Ф. Генинг. Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989. 133 с. 2 56
Ovčarov, Dimitar – А. Милчев. Д. Овчаров. За античния принос 4 51
Rachev, Racho – Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989. 133 с. . . 2 54
Stefanov, Pavel – Е. Флорева. Средновековни стенописи. Вуково, 1598. С., 1987. 171 с., 85 ил., 12 сх. . . . 1 62
Todorova, Henrieta – H.-J. Weisshaar. Pevkakia-Magula I. Das Neolithikum und das Chalkolithikum. BAM, Bd. 28. 143 S. Text, 90 S. Verzeichnisse und 174 Tafeln. Rudolf Habelt Verlag. Bonn, 1989 . . . . 4 46

REVUE

Dimitrova-Milčeva, Alexandra – XIe Congrès international du bronze antique à Madrid 1 65
Koulev, Ivelin – XXVIIe symposium international d'archéométrie 1 66
Milčeva, Alexandra, Tonkova, Milena – IIe rencontre européen sur les problèmes de la glyptique antique 4 53
Ninov, Lasar – VIe conférence internationale sur les problèmes de l'archéozoologie 4 52

Петров, Петър – Образуване на българското археологическо дружество в София 3 57
Станилов, Станислав – Тотьо Тотев (1947–1990) 3 60
Хараламбиева, Анна – Трети международен симпозиум върху основните проблеми на раннoисторическото развитие в Краков 2 57
Защитени дисертации 3 61
Защитени дисертации 4 55
Книгопис
Благова, Стоянка 1 68
Благова, Стоянка 2 58
Благова, Стоянка 3 62
Благова, Стоянка 4 56

Petrov, Petar – Formation de la société archéologique bulgare à Sofia . . . 3 57
Stanilov, Stanislav – Totio Totev (1947–1990) 3 60
Haralambieva, Anna – Troisième symposium international sur les problèmes fondamentaux du développement 2 57
Dissertations soutenues 3 61
Dissertations soutenues 4 55
Bibliographie
Blagova, Stojanka 1 68
Blagova, Stojanka 2 58
Blagova, Stojanka 3 62
Blagova, Stojanka 4 56

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
POZNAŃ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст. н. с. Iст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (зам. гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. Iст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, проф. ИВАН МАРАЗОВ, ст. н. с. Iст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ

Литературен сътрудник – *ГАБРИЕЛА ВЛАДИМИРОВА*

Адрес на редакцията:

Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. „Ал. Стамболийски" 2 Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията:

Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев", бл. 6. Тел. 713

Технически редактор Донка Костова
Коректор Стефка Баирева

Дадена за набор на 25. IX. 1991 г.
Формат 60 × 84/8
Подписана за печат на 5. V. 1992. г.
Издателски индекс 13095
Печатни коли 8
Тираж 300
Издателски коли 7,46
Поръчка № 172

Фотонабор – Издателство на БАН
Печатница на Издателството на Българската академия на науките

R. =

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
W POZNANIU
III
431267

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 9,50 лв.